

TANULMÁNYOK

Tózsza–Rigó Attila

AZ ÁLLAMI ÉS AZ ÜZLETI SZFÉRA ÖSSZEFONÓDÁSA A KORA ÚJKORI GAZDASÁGI RENDSZERBEN

Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez¹

A kora újkori gazdasági rendszer tárgyalásánál már-már történeti köz-helyként szokás említeni a 15–17. századi készpénzhiányt.² Annak valós méretei azonban nem, vagy csak kevéssé ismertek. A készpénz nélküli tranzakciók a 14. század első felében még csak a legjelentősebb kereskedelmi régiók pénzügyi központjaiban voltak jellemzőek; a 14–15. század fordulójára már elterjedtek a teljes kontinentális pénzügyi forgalomban, s a 16. század elejétől már meghatározóak voltak a gazdasági rendszer minden szintjén.³ A nemesfémhiányból olyan erőteljes és permanens készpénzhiány alakult ki, hogy a korabeli pénzgazdaság helyett sokkal inkább beszélhetünk kiterjedt, és a gazdasági rendszer minden szintjét meghatározó hitelgazdaságról. Pierluigi Ciocca a korszak jellemző tendenciáit vizsgálva rendkívül szemléletesen a pénz illúziójáról ír.⁴ A téma másik nagy hatású kutatója, Wallerstein arra hívja fel a figyelmet, hogy a készpénz nélküli forgalom egyre növekvő súlya mögött nem pusztán csak a ne-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatáshoz előzményként kapcsolódik egy 2011-es Collegium Hungaricum „CH/2” ösztöndíj, valamint egy 2012-es Klebelsberg Kunó-ösztöndíj során elvégzett tudományos munka.

² Szeretném köszönetemet kifejezni Kenyeres Istvánnak, hogy segítséget nyújtott a terminológiai kérdések tisztázásában, illetve Gecsényi Lajosnak és Fazekas Istvánnak a kutatások és az elemzések során nyújtott szakmai segítségükért. A témát érintő kutatások közül, különösen a Kenyeres által vizsgált hitelkonstrukciókra újabban: *Kenyeres István: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp. – Győr 2012. 209–221.

³ *Markus A. Denzer: Das System des bargeldlosen Zahlungsverkehrs europäischer Prägung vom Mittelalter bis 1914. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (a továbbiakban: VSWG) 201. (2008) 17–18.*

⁴ *Pierluigi Ciocca: L'instabilità dell'economia. Prospettive di analisi storica*. Torino, 1987. 26.

mesfémhiányt kell látnunk. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a pénzforgalom meggyorsítását és/vagy leegyszerűsödését célzó pénzügyi eljárások, valamint azok a politikai döntések, amelyek hatással voltak a készpénzállományra, szintén jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a korabeli gazdasági rendszerben nélkülözhetetlenné vált a hitelforgalom.⁵

Ez az általános jelenség alapvetően meghatározta a korszak jellemző cégformájaként értékelhető korai kapitalista társaságok és a kora újkori állam kapcsolatát.⁶ A globalizálódó gazdasági rendszerben ezek a vállalkozói társaságok, vagy közkeletűbb elnevezéssel bankházak rendelkeztek a legjelentősebb tőkeállománnyal. A vezető cégek és az állami központok közötti kapcsolat természetesen nem redukálható kizárólag a fent említett problémakörre, mindazonáltal a kora újkori modern államszervezet kiépülése idején az egyes államok pénzügyigazgatási rendszere nagyban rá volt utalva a magántőke közreműködésére, sőt túlzás nélkül kijelenthető, hogy az első időszak(ok)ban a modern államszervezet számára a kialakulási fázisban lévő pénzügyigazgatási rendszerek nehézségei miatt nélkülözhetetlen volt az üzleti szférából érkező hitelállomány. Utóbbi jelenséget a korai kapitalista vállalkozói társaságok oldaláról hosszú távú befektetésként definiálhatjuk. Ezeknek a befektetéseknek a megtérülési formái igen változatos képet mutattak.

A hitelszféra legfelső szintjén csak a jelentősebb bankházak voltak abban a helyzetben, hogy nagy tőkeigényű befektetéseket, vagy árufelvásárlást tudjanak finanszírozni, illetve hogy más cégeknek hasonló méretű investíciókhoz pénzhitelt nyújtsanak. Ily módon a nyersanyag-, az áru-, a pénz- és a hitelforgalom bonyolult körforgása alakult ki.⁷ Mindebből az következett, hogy a forgalomban lévő pénz igen jelentős része csak a különböző gazdasági szereplők (például vállalkozói társaságok), vagy pénzügyigazgatási központok (például állami költségvetés) könyvelésében volt „mozgásban”. Más megközelítésből a ko-

⁵ *Immanuel Wallerstein: Das moderne Weltsystem. Kapitalistische Landwirtschaft und die Entstehung der europäischen Weltwirtschaft im 16. Jahrhundert.* Wien 1986. 106–108. A gazdaság minden szintjén jellemző volt, hogy az árucserre jelentős része természeti vagy pénzkölcsönökre volt utalva. Az itáliai, főként firenzei kereskedőtársaságok már a 14–15. században is jelentős hitelezői tevékenységet folytattak térségünkben, ezek egy része természetesen áruhitel formájában mutatkozott meg. *Arany Krisztina: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt.* Századok 141. (2007) 943–966. *Uő: Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században.* In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 277–297. *Molnár Antal Ragusa* kapcsán mutat rá, hogy az adriai térségben a kereskedelmi központok már a 13. század végétől kezdve döntően hitelkereskedelem formájában bonyolították az árucserét. *Molnár Antal: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán.* (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 2.) Bp. 2009. 21.

⁶ A *korai kapitalista* jelző megalapozottságát a korszak kereskedő-vállalkozóira vonatkoztatva a *prekapitalista*, *kapitalista*, vagy *kereskedő-kapitalista* jelzőkkel szemben egy korábbi tanulmányomban részletesen tisztáztam. *Tózsza-Rigó Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében.* Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 1. sz. 23–54. 23.

⁷ *Wolfgang von Stromer: Der Verlag als strategische System einer an gutem Geld armen Wirtschaft, am Beispiel Oberdeutschlands in Mittelalter und früher Neuzeit.* VSWG 78. (1991) 153–171. 160–161.

rabeli pénzforgalomnak egy jelentős hányada valójában virtuális pénzként jelent meg a gazdasági rendszerben. Az ilyen virtuális pénzösszegek a kapcsolat egyik oldalán kintlévőségként jelentkeztek, azaz gyakorlatilag az ilyen jellegű „pénzforgalom” is a hitelforgalom szférájába tartozott, mindaddig, amíg a kintlévőséget valamilyen formában érvényesíteni nem sikerült.

A gazdasági rendszert alapvetően meghatározó körforgást a 16. század első két harmadában elsősorban a kiterjedt kereskedelmi és banki tevékenységgel (is) foglalkozó délnémet vállalkozói konszernek koordinálták. Ezeknek a társaságoknak két kulcsfontosságú „ütőkártya” volt a kezükben. Egyrésről — amint azt korábban már említettem — jelentős pénzügyi eszközállomány áll rendelkezésükre. Ez azonban önmagában még kevés lett volna a hitelforgalmi rendszer kulcspozícióihoz. Fontos, hogy a legjelentősebb cégek között egy olyan kommunikációs és üzleti hálózat állt fenn, amelynek segítségével jelentős tőkeforgalmat tudtak bonyolítani egymás között. Ez a két tényező együttesen járult hozzá ahhoz, hogy mozgásban tudták tartani a fent leírt szisztémát.

Szélesebb társadalomtörténeti kontextusban érdemes röviden kitérni a döntően a polgári közösségekből rekrutálódó hitelkibocsátóknak a korabeli társadalomban képviselt szerteágazó szerepére. Bár a döntően a polgárság felső, illetve felső-közép rétegéből kikerülő gazdasági szereplőknek a tevékenysége, valamint a pénzügyi eszközállományuk alapvetően a városi piacközpontokban koncentráldott, már a 15. század első évtizedeitől tanúi lehetünk egy olyan folyamatnak, amelyben a polgárság mind gazdasági, mind társadalmi értelemben kilépett szűkebb környezetéből. Erre a tendenciára katalizátorként hatott a kora újkori gazdasági átalakulás, s a polgári gyökerű kereskedő-vállalkozóknak, illetve az általuk alkotott társulásoknak tovább erősödött a gazdasági szerepe. A 14. században és a 15. század elején még döntően a kereskedelmi forgalomra koncentrált itáliai, főként firenzei és délnémet családi társulások üzleti struktúrájában egyre nagyobb súllyal jelent meg a hiteltevékenység. A kereskedelmi forgalomból mintegy törvényszerűen kibontakozó hitelezési gyakorlat a 15. századtól egyre inkább központi jelentőségre tett szert a vállalkozói társaságok üzleti stratégiájában.

Amennyiben eltávolodunk a várostól, azaz a kora újkori társadalmi-gazdasági viszonyokat általánosságban vizsgáljuk, arra jutunk, hogy nagyon kevés olyan területet találunk, ahol ne „ütköznénk bele” a korabeli polgár figurájába. Ily módon folyton előtérbe kerül a tőkeerős polgár, mint olyan meghatározó gazdaságalakító szereplő, aki számos funkciót vállal a szűken értelmezett pénzügyi szektoron túl is, sőt tevékenysége egyre inkább túlmutat ezen a szférán. Ebből következően nemcsak klasszikus értelemben vett kereskedőként, bankárként vagy hitelezőként jelenik meg, hanem — a teljesség igénye nélkül — udvari- és hadi szállítóként, diplomataként, tanácsadóként, pénzügyi tanácsadóként, vámtisztviselőként, vagy az állami szervek egyéb alkalmazottjaként gyakorol egyre nagyobb befolyást a gazdasági- és attól elválaszthatatlanul az állami szektorra.⁸ A fenti funkciókon keresztül közvetett vagy közvetlen mó-

⁸ *Brigitte Streich*: „Amechtmann unde Gewinner...” Zur Funktion der bürgerlichen Geldwirtschaft in der spätmittelalterlichen Territorialverwaltung. Mit besonderer Berücksichtigung der Wettinischen Lande. VSWG 78. (1991) 365–392. itt 365.

don a polgári gyökerű vállalkozó tevékenysége a társadalom minden szegmensét érintette. A kortársak számára a kereskedő-vállalkozók gazdagsága és befolyása a leglátványosabb módon a központi kormányzatnak nyújtott kölcsönökben nyilvánult meg.⁹

Az utóbbi években behatóan foglalkoztam a dunai térséghez ezer szállal kötődő délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusával és keleti irányú kapcsolatrendszerével. Ebben a multilaterális gazdasági hálózatban kiemelt szerepet játszott a Habsburgokkal fenntartott kontaktus, amely összességében egy olyan többpólusú hálózatot hozott létre, amely a hitelfolyósításra, illetve az abból származó gazdasági előnyök kihasználására épült. A rendelkezésre álló forrásanyag eddig megvalósított feldolgozása, illetve a tanulmány terjedelmi korlátai azt teszik lehetővé, hogy kiemeljek olyan jelentős hitelügyleteket, amelyek jellemző esetekként interpretálhatók a korabeli Habsburg adminisztráció és a hitelszféra közötti kapcsolatrendszerben. Döntően a Weis- és a Manlich-ház, valamint a Paller-Weis és a Paller-Herbst cégek által meghatározott üzleti körre fogok koncentrálni, továbbá kiragadva tárgyalom még a Fugger és a Welser cég néhány ügyletét, végül még olyan jelentősebb cégek hitelvétevényességét is érinteni fogom, mint a Haug-Langenauer-Link társaság, a Grimmel-Neidhart-Seiler társaság, a Baumgartner-, a Rehlinger-, valamint az Österreicher-ház.

A gazdasági szereplőknek és az állami szektornak pénzügyi alapokon nyugvó kapcsolatrendszerén belül itt kiemelten az államnak nyújtott hiteleket fogom vizsgálni. Jelen tanulmány a hatalmi központot nem egyfajta absztrahált államfogalomként kezeli, hanem a közép-európai Habsburg államkonglomerátum és a korai kapitalista kereskedelmi-vállalkozói társaságoknak a kapcsolata áll az elemzés fókuszában.¹⁰ A hálózatban részt vevő állami és üzleti szereplők közül a tanulmány hangsúlyosabban a kapcsolat utóbbi elemét kívánja vizsgálni, döntően a jelentősebb augsburgi bankházak ilyen irányú tevékenységéhez fogok újabb információkkal szolgálni. A hitelezők és az általuk biztosított összegek mellett további vizsgálható szempontok: a felhasználási terület, azaz a hitelfelvétel célja, a hitelfolyósítás módja, valamint a megtérülési forma. A hitelfelvétel céljáról ritkábban nyerünk információkat, míg a törlesztés módjáról és/vagy a megtérülés változatos formáiról gyakrabban értesülünk a forrásokból. Jelen munka arra keresi a választ, hogy a rendelkezésre álló forrásanyagból mennyiben igazolható a fenti megállapítás, miszerint a korai kapitalista vállalkozói társaságok hiteleinek alapvető jelentősége volt abban, hogy a közép-európai Habsburg államkonglomerátum eleget tudott tenni a fennmaradásához nélkülözhetetlen pénzügyi feladatoknak.

⁹ Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paller und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16/17. Jahrhundert. Szerk. Reinhard Hildebrandt. In: Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. 19. k. 1. r. Stuttgart, 1996. (a továbbiakban: DHA 19/1) 17.

¹⁰ Az államkonglomerátum vagy másként *összetett állam* koncepciójához Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 77–84.

Az állami szféra pénzügyi igényei

A „kiterjesztett kora újkor” egyik legfontosabb tendenciája volt a központosított államszervezet kialakulása.¹¹ A 15–16. századi gazdasági átalakulással párhuzamosan, illetve annak következményeként zajlott az állam hivatali rendszerének, ezen belül pedig főként a pénzügyigazgatásnak a racionalizálása. Azok az európai államok voltak a korszak nyertesei, amelyek meg tudták teremteni a hatékony államfinanszírozási rendszereket, sőt növelni tudták pénzügyi eszközeik hatékonyságát. A legfontosabb közvetlen finanszírozási módszer a legkülönbözőbb formákban megjelenő adóztatás volt. Azok az államok, amelyek rendszer szinten sikeresen hajtották végre az átalakítást, azaz tágabb értelemben megalapozták a modern finanszírozási rendszert, nemcsak egyszerűen az államháztartás egyensúlyát tudták stabilabban megőrizni, hanem — az előző tényezővel szoros összefüggésben — nagyobb katonai potenciálra is szert tudtak tenni, valamint a 16. század második felében bekövetkező pénzügyi válságoktól is nagyobb eséllyel tudtak függetlenedni.¹² Az adók, vámok és egyéb illetékek hatékony kiaknázására szolgáló modern államszervezet kiépítése azonban rendkívül magas költségekkel járt. Mindemellett egyre nagyobb terhet jelentettek a mindenkori háborúk költségei, valamint — kisebb jelentőséggel — még az udvarok emelkedő reprezentációs kiadásai is. Mindezek következtében az európai államok részéről egyre nagyobb pénzigény jelentkezett. Ezt a tendenciát összekapcsolva a fent részletezett készpénz-hiánnyal, nyilvánvaló, hogy a tradicionális államfinanszírozási eljárások már nem lehettek elégségesek a fokozódó pénzügyi igények kielégítésére.

A háborús kiadások súlya a formálódó félben lévő Habsburg államkonglomerátum esetében hatványozottan érvényes volt. Nemcsak az osztrák, a cseh és a magyar rendek, hanem a Birodalom rendjei is az oszmánok elleni védelmet tartották a Habsburgok elsődleges feladatának. A korszak sajátosságaiból adódóan nemcsak az oszmánokkal több fronton vívott háború, hanem a franciákkal váltakozó heveséggel a teljes kora újkoron keresztül húzódnó konfliktus, valamint a Birodalom belső krízisei is szűnni nem akaró pénzügyi terheket jelentettek a dinasztia számára. Az oszmánok elleni védelem szempontjából úgy fogalmazhatnánk, hogy a Habsburgok számára nem állt rendelkezésre „felkészülési fázis” a veszély elhárítására. A dinasztia fennhatósága alatt álló közép-európai államoknak 1526 után, de legkésőbb 1541 után már a folyamatos oszmán katonai fenyegetés árnyékában kellett kiépíteni a védelmi rendszert. Mindehhez pedig elengedhetetlen volt létrehozni a modern államszervezet legfontosabb szegmensét, a hatékony pénzügyigazgatási rendszert.

A közép-európai Habsburg államkonglomerátum tehát már első időszakában komoly kihívásokkal nézett szembe. A legfontosabb külső veszélyforrásra, az oszmán fenyegetésre adható reakciótól alapvetően függött a fiatal állam-

¹¹ A kora újkor definiálási lehetőségeihez l. *Tózsá-Rigó Attila*: A dunai térség szerepe a kora újkor Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. Miskolc 2014. 15–16.

¹² *K. Kıvanç Karaman – Şevket Pamuk*: Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914. *The Journal of Economic History* 70. (2010) 593–629. 593–594.

együttes léte. Az erődhálózatból álló védelmi rendszer csak abban az esetben működhetett hatékonyan, amennyiben megfelelően felszerelt mezei seregek támogatták a védelmi vonalakat. A hadászati szempontból döntő tényezővé váló, tűzfegyverekkel felszerelt tömeghadseregek fenntartása drasztikus mértékben növelte az állami kiadásokat. Itt visszautalhatunk a fejezet elején tett általános megállapításokra, a közép-európai Habsburg államkonglomerátum speciális geostratégiai helyzeténél fogva hatványozottan érvényes volt a kérdés, hogy a Habsburgoknak sikerül-e hatékony pénzügyigazgatási rendszert kiépítenie. Mindehhez elengedhetetlen volt a teljes államszervezet átszervezése. I. Ferdinánd és utódai, főként II. Miksa uralkodásának korszakos jelentőségű teljesítménye volt a modern igazgatási és adminisztrációs rendszer felállítása. Ennek a modernizációs törekvésnek az elsődleges célja a bevételek minél nagyobb arányú növelése volt.¹³ Szélesebb értelemben véve megteremtették a külső fenyegetés elhárításához szükséges logisztikai bázist, annak a teljes állami szférát átölelő, nemcsak a szűken értelmezett katonai háttért magába foglaló értelmében.¹⁴

A vizsgált korszak ebből a szempontból még erősen átmeneti jelleget öltött. A 16. század második negyedétől már megkezdődött a modern államrendszer alapjait jelentő szervek felállítása, a kor követelményeihez igazodó hivatali struktúra kialakítása, azonban a rendszerszintű intézkedések pénzügyi téren egyelőre még nem hozták meg a kívánt eredményt. Az átmeneti korszak pénzszerzési eszköztára rendkívül változatos képet mutatott, s még folyamatosan jelen voltak olyan eljárások, amelyek már jól ismertek voltak a korábbi korszakokból is. Többek között ilyennek tekinthetjük az uralkodói kézben lévő javak, jövedelmek, illetve birtokok elzálogosítását. Legjellemzőbben közép- vagy hosszú távú törlesztésre lekötött jövedelmekként említhetjük a bánya- és a vámjövedelmeket (utóbbira lásd később példaként az engelhartszelli vámhely elzálogosítását a Weis cégnek). Ezek mellett előfordult egész városok elzálogosítása is. Így egy kevésbé ismert esetként említhető, hogy 1538-ban Ferdinánd 200.000 arany dukátért adta zálogba a tiroli Meran városát Velencének.¹⁵

¹³ A Habsburg pénzügyigazgatás kiépülésére átfogóan l. *Peter Rauscher: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576).* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 41.) Wien–München 2004. 122–187. A Magyar Királyság területén történő pénzügyigazgatási modernizációra összefoglalóan és a királyság bevételeire és kiadásaira l. *Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.* A katonai költségekre l.: *Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében.* In: *Végvár és ellátás. (Studia Agriensia. 22.) Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Eger 2001. 183–219.* A Habsburg pénzügyigazgatás átszervezésére, a különböző kifizetőhelyek, pénztárak létrehozására és a hadi költségek előteremtésére és kifizetésére l. összefoglalóan: *Kenyeres István: A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623.* Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. *Levéltári Közlemények 78. (2007) 2. sz. 85–138.* és újabban: *Uő: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In *Történelmi Szemle, 2013. 4. sz. 541–568.*

¹⁴ *Streich, B.: Amechtmann i. m. 366., 369.*

¹⁵ A forrásban a város Maranként szerepel (ma: Olaszország Merano/Meran). *Archivio di Stato Trento (AST), Archivio del Principato Vescovile di Trento (APV), Sezione tedesca (sez. ted.),* Nachregistrierten Urkunden und Acten des Hochstiftischen Deutschen Archivs von Trient Nr. 276. dok. 3. A Trentóban végzett kutatásaimat a „Campus Hungary Rövidtávú tanulmányút felsőoktatási

Ebbe a komplex folyamatba illeszkedett a polgárság által felhalmozott tőkemennyiség, amely rendelkezésre állt a szinte folyton pénzsűkében lévő állami központoknak. A témával foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Habsburgok ún. történeti teljesítménye nem valósulhatott volna meg a vállalkozói konszernnek, másként bankházak folyamatosan biztosított és nagy összegű hitelei nélkül.¹⁶ A hitelezők között — legalábbis a 16. században — a délnémet bankházak játszották a legjelentősebb szerepet. A korábban említett okokból a húszas évektől tehát drasztikus mértékben megnőtt a Habsburg-ház hitelszükséglete. V. Károly és I. Ferdinánd pénzügyi szakemberei leginkább az augsburgi bankházak felé fordultak ilyen igényeikkel. Ennek az együttműködésnek a háttéréként több tényező említhető. Egyrészt az itteni cégeknek állt rendelkezésükre az akkori Európa tőkeállományának legtekintélyesebb része. Másrészt a korona és az augsburgi gazdasági elit között már a korábbi években is hatékony kooperáció alakult ki. Az állami és az üzleti szférának ez a hosszú távú összefonódása mindkét fél számára előnyös volt, legalábbis a század első két harmadában. Ez a korszak a kora újkori gazdasági rendszer konjunkturális szakasza volt, amelyben a délnémet, főként pedig az augsburgi vállalkozói konszernek a globális gazdasági rendszer kulcspozícióit foglalták el. A város történetében ezt a konjunkturális időszakot Augsburg aranykoraként szokták emlegetni.¹⁷

A hitelezők számára még az sem jelentett problémát, hogy az állami központok súlyosan eladósodtak. Az udvar részéről a mobilizálható tőkemennyiség mellett fontos volt még az augsburgi üzletemberek nagyfokú rugalmassága.¹⁸ Ez az üzleti flexibilitás nem elsősorban abban érhető tetten, hogy az augsburgi pénzemberek nagyobb türelemmel kezelték a törlesztési elmaradásokat, hanem hogy nagyobb hajlandósággal fordultak az olyan ellentételezési formák

munkatársaknak” kutatói ösztöndíj segítségével végeztem el. Itt szeretnék köszönetet mondani prof. Andrea Bonoldinak (Trentói Egyetem Gazdaságtudományi Kar), Katia Occhinak (Istituto Storico Italo-Germanico, Trento), valamint Molnár Antalnak és Lakatos Bálintnak a trentói levéltárakban végzett kutatásaim során nyújtott szakmai segítségükért.

¹⁶ Az elmélethez a teljesség igénye nélkül: *Götz von Pölnitz*: Die Fugger. Tübingen, 1970. 179–198. A kérdéses vállalat típusra gyakran használt *bankház* kifejezésnek ebben a tanulmányban — mivel hitelezésről van szó — látszólag nagyobb létjogosultsága lenne. Ez a megnevezés azonban azt sugallja, hogy a cégek üzleti struktúrája kizárólag a hitelszférára épült. Így viszont degradálnánk a kereskedelmi ügyleteknek az üzleti stratégiában játszott szerepét. Mindennek tekintetében a bankház kifejezést inkább stilisztikai okokból tartom használhatónak, s véleményem szerint az újkori történeti terminológiából átvett (vállalkozói) *konszern* kifejezés pontosabban fedti a cégek összetett tevékenységi területét. A komplex tevékenységi körre számos példát lehet hozni. A tanulmány egyik forrásbázisát képező *Niederösterreichische Gedenkbücher* egy jellemző megfogalmazását emelném itt ki. Egy 1565-ös iratban a cégek tevékenységére egy olyan nagy értékű (89.000 rajnai forint) higanylevélkapcsolású üzlet kapcsán utalnak, amelyben több ilyen cég részesedett. Ezeknek az összetett profilú konszerneknek a dunai térségben végzett kereskedelmi forgalmát úgy jellemezték, mint: „*die handßleuth zu Augspurg, so ain zeitlanng in Österreich gehandelt*”. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA), Niederösterreichische Gedenkbücher (NÖ GdB) weiße Nummer (w. Nr.) 98. évkör 1565. f. 291r. L. még később a Manlich–Weis–Paller–Herbst üzleti kör kereskedelmi irányait.

¹⁷ L. újabban pl.: *Bernd Roock*: Geschichte Augsburgs. München 2005. 97–130.

¹⁸ *Gerhard Seibold*: Die Manlich. Geschichte einer Augsburger Kaufmannsfamilie. Sigmaringen 1995. 64–65.

felé, amelyek a központi pénzügyigazgatás folyamatos készpénz-hiányát igyekeztek áthidalni.

Adalékok európai hitelforgalomra alapozott többirányú kapcsolatrendszerhez

Mielőtt rátérnék az államnak nyújtott hitelek tárgyalására, érdemes előljáróban áttekinteni az üzleti hiteleknek a korabeli gazdasági rendszerben képviselt szerepét. Amennyiben akár csak egyetlen cégnek a profilját szeretnénk meghatározni, nem elegendő felsorolni a cég által forgalmazott főbb árucsoportokat, illetve bemutatni azok általános minőségi és mennyiségi jellemzőit. Az említett cégprofilok reális ábrázolásához elengedhetetlen a hitelforgalmat legalább részben felölelő hálózatokat is vázolni. Ezekből reményeim szerint a jövőben körvonalazódhat a hasonló üzleti tranzakciókra alapozódó makroökonómiai, azaz több cég, vagy cégcsoport által alkotott hálózati szisztéma.

Korábban említettem, hogy a tőkeállomány mellett ugyancsak nagy jelentősége volt annak, hogy a legnagyobb hitelkibocsátó cégek között erős üzleti hálózat állt fenn. A hitelforgalmi tranzakciókra épülő üzleti hálózat komplexitását legérzékletesebben talán az jelzi, hogy bizonyos esetekben a legnagyobb konszernnek is kénytelenek voltak hitelt igénybe venni. Az európai gazdasági rendszer egyik vezető cége, a Fuggerek például a magyarországi kivonulásuk idején egyre nagyobb figyelemmel fordultak a hitelszféra felé. Ahhoz, hogy jelentősebb kihelyezhető tőkeállományra tegyenek szert, 1546-ban jelentős hitelfelvételt eszközöltek: 35 (!) üzleti partnerüktől összesen 110.000 flamand font — átszámítva 460.000 rajnai Ft (rFt) — értékben vettek föl hitelt Antwerpenben. Ebben a hitelezői csoportban találjuk többek között Sebastian Neidhartot (rendelkezésre bocsátott hitelösszeg: 14.570 font), Bartholomäus Welsert (12.600 font) és a Haug–Langenauer–Link társaságot (mintegy 6.500 font).¹⁹ A Grimmel–Neidhart–Seiler társaság kimutatásai szerint kisebb összegben már 1545-ben is tartoztak a Fuggerek Neidhartnak és társainak.²⁰ A Fuggerek 1551–1558 közötti üzleti nyilvántartása alapján csak 1552 második felében 70.000 rFt hitelt, majd 1554-ben további 30.000 rFt-ot vett fel Európa egyik legnagyobb konszernje. A készpénzhiány által szinte minden szegmensében meghatározott rendszer már-már paradox momentumaként értékelhető, hogy az utóbb említett összeget a cégvezető, Anton Fugger megfogalmazása szerint azért vette igénybe, hogy ki tudja fizetni személyes tartozásait.

A nemzetközi pénzpiac egyik legmeghatározóbb cége azért volt rákényszerülve ilyen hitelfelvetelekre, mert saját aktívájuk jelentős része kintlévőségként szerepelt könyvelésükben. Ezeknek a követeléseknek pedig a legnagyobb része a Habsburgokkal és más uralkodó házakkal szemben állt fenn. Ugyanak-

¹⁹ *Mark Häberlein*: Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650). Stuttgart 2006. 90.

²⁰ Stadtarchiv Augsburg (a továbbiakban StA. Abg.) Kaufmannschaft und Handel (KuH) Litteralien (L) 10. Handelsakten der Familien Neidhart, Seiler, Grimmel und Flaum ca. 1547–1554. Fasc. 2.; továbbá StA. Abg. KuH L 13. Handelsakten betr. die Familien Alexius Grimmel, Sebastian Neidhart und Hieronymus Seiler, 16. Jh. f. 13r.

kor a Fuggerek időről időre szinte az összes jelentősebb augsburgi cégnek folyósítottak hitelt, azaz a fent említett hálózatban az egyes üzleti szereplők közötti, hitelekre alapozott kontaktusok az esetek döntő többségében kétirányú kapcsolatok voltak.

A hiteltevékenységre alapozott kapcsolatok rendszerét tehát egy olyan bonyolult üzleti hálózatként értelmezhetjük, amelyben a *network* pontjait a hitelezők, illetve az adósok jelentik. A hálózati pontok, azaz a cégek közötti kapcsolatot az aktuális hitelforgalmi tranzakció adja meg. A hálózat vizualizálásánál a kapcsolat irányát is meg tudnánk határozni, aszerint, hogy ki kinek nyújtott hitelt. Ennek köszönhetően szerepel a fejezet címében a „többirányú” jelző, mivel a hitelforgalomra alapozódó kapcsolatrendszerben a cégek hitelkibocsátóként és hitelfelvevőként egyaránt megjeleníthetők. Felmerülhet a csábító lehetőség, hogy ennek alapján ábrázoljuk a 16. század első felének konjunktúráis időszakában a korabeli hitelforgalmat. Sajnos azonban egy ilyen kapcsolati jellemzőkre alapozott *network* vizualizációja még abban az esetben is igen jelentős nehézségeket okozna, ha „csak” egyetlen állami adminisztrációhoz kapcsolódó hitelforgalmat próbálnánk meg akár csak néhány éves perióduson belül szemléltetni.

Az alábbiakban az augsburgi üzleti élet két vezető cégének, a Fuggereknek és a Welsereknek az idevonatkozó hiteltevékenységére vonatkozó adatok alapján kívánjuk szemléltetni a fenti sajátosságokat. Mivel a század első évtizedeiben, különösen az 1519-es császárválasztás kapcsán folyósított összegek és azok háttere általánosan ismertek, inkább hiteltevékenységük néhány, eddig kevésbé tárgyalt szegmensére helyezem a hangsúlyt.

A Fuggerek üzleti stratégiájában olyan jelentős szerepet töltött be az állami hitelezés, hogy miután V. Károly és II. Fülöp 1553-ban átmenetileg Németalföldre tette át székhelyét, a Fuggerek is áthelyezték hitelezési tevékenységük központját Antwerpenbe. Ottani faktoruk, Mathäus Örtel irányította a kölcsönügyleteket. A franciákkal kiújuló háború miatt a Habsburgoknak új hitelekre volt szüksége. A Fugger-faktor készséggel folyósította a kért összegeket, ellentételezésként jelentős mennyiségű amerikai nemesfém-szállítmány értékesítési koncesszióját helyezték kilátásba. Tényleges ellentételezésként még 1553-ban valóban komoly mennyiségű ezüst érkezett be Antwerpenbe. Ennek köszönhetően Örtel 1555–1556-ban közel 900.000 dukát értékben nyújtott újabb hiteleket az uralkodónak. A mindössze néhány hónappal később bekövetkező spanyol államcsőd tehát a Fuggerek számára is rendkívül negatív hatással volt. A cég számára további csapást jelentett, hogy a spanyol udvar a hadsereg költségeire zároltatta az Amerikából érkező ezüstszállítmányokat. Ez utóbbi intézkedés további 570.000 dukát értékben okozott kárt az augsburgi konszernnek.²¹

²¹ A veszteségek miatt a Fuggerek változtattak a személyi struktúráján is, Örtelt visszahívták, s Anton Fugger Hans nevű fiát valamint a cég szolgálatában álló nagytekintélyű szakembert, Sebastian Kurzot küldték Antwerpenbe a krízis menedzselésére. *Häberlein, M.: Die Fugger* i. m. 91. Figyelemre méltó, hogy az antwerpeni képviselet üzleti struktúrájában a korábbi kudarcok után is megmaradt a hiteltevékenység központi szerepe. Hans újabb hiteleket nyújtott az angol királynénak, illetve Albánnak. *Häberlein, M.: Die Fugger* i. m. 92.

Bár Ferdinánddal ekkoriban átmenetileg megromlott a viszony, mivel a Fuggerek illegálisan vittek ki ezüstöt Velencébe, ami miatt Antonnak személyesen is védekeznie kellett az 1559-es birodalmi augsburgi gyűlésen. Mindettől függetlenül a század második felében az egyre jelentősebb gondokkal küzdő Welsereket megelőzve a Fugger konzern maradt a dinasztia egyik fő finanszírozója. A vállalkozó-fejedelem Anton Fugger halála előtt nem sokkal újabb kölcsönt folyósított Ferdinándnak 40.000 forint értékben, illetve 30.000 rFt-ot hitelezett a későbbi császárnak, Miksának.²²

Bár a Fugger hitelezés fókuszában a Habsburg fivéreknek nyújtott kölcsönök álltak, az augsburgi konzern más uralkodóknak, így többek között a portugál, a francia, a dán és az angol királynak, vagy a firenzei nagyhercegnek is biztosított hitelt.²³ Kis túlzással kijelenthetjük, hogy a Fuggerek Európa összes jelentősebb állami központjának hiteleztek. Mindemellett „kisebb” fejedelmi adminisztrációknak is folyamatosan biztosítottak kölcsönöket.

A hazai szakirodalomban eddig még nem tárgyalt példával szeretnék itt szolgálni. A korszakban jelentős tiroli birtokaiból, illetve bánya- és vámjövendelmékből tekintélyes vagyont felhalmozó, nagyvonalú mecénásként, V. Károly és I. Ferdinánd befolyásos diplomatájaként, majd utóbbi kancellárjaként is ismert Bernhard von Cles trienti püspök-hercegnek is folyósított hiteleket az augsburgi cég. Cles először 1529 elején vett fel 200 rFt-ot az antwerpeni Fugger-faktortól. Még ugyanezen év nyaráról maradtak fenn a püspök-diplomata és a délnémet konzern által kötött hitelszerződések. Ezek szerint Bécsben 5.000 arany dukátot vett fel Cles a Fuggerektől. A több példányban fennmaradt hitelszerződés értelmében — első olvasatra kissé nehezen érthető módon — úgy egyeztek meg, hogy a kölcsönt négy hónapon belül Nápolyban fogja visszafizetni a püspök-herceg egyik embere. A szerződésben rendelkeztek arról is, hogy ha a törlesztés nem valósulna meg Nápolyban, akkor a későbbiekben Augsburgban, Innsbruckban, vagy Bécsben kell visszafizetnie a hitelt a püspöknek, vagy örököseinek.²⁴ Az említett kitétel gyakorlatiassága abban rejlett, hogy a lehetséges helyszíneket gyakran érintette a püspök diplomáciai, vagy egyéb útjai során, illetve a Fugger-székhely Augsburg mellett a másik két városban jelentős Fugger-faktorátus működött.

Amint azt említettem, az egész kontinenst behálózó hitelforgalom nem kizárólag csak a készpénzhiányra vezethető vissza, hanem szerepet játszottak praktikus szempontok is. Ilyenre látunk példákat a trienti püspöknek biztosított további kölcsönök esetében. Cles 1530-ban, vagy 1531-ben megrendelt kárpit („*siben stuckh Tapezerey*”) árával maradt adós egy antwerpeni mesternek. Az összeg kiegyenlítésére az augsburgi Baumgartner-háztól vett fel hitelt 1.000 magyar arany dukát („*1000 Ducaten Ungar*”) értékben. A püspök az adósságot mai fogalmaink szerinti áthidaló kölcsönrel rendezte („*nebst einer Ueberbindung dieser Schuld auf Johann Baumgartner zu Augsburg*”). A forrás érdekessé-

²² Häberlein, M.: Die Fugger i. m. 92.

²³ Häberlein, M.: Die Fugger i. m. 89.

²⁴ A törlesztés áthúzódott a következő évre, 1531-re azonban Cles maradéktalanul visszafizette a hitelt. APV sez. ted. capsza 27. Nr. 371. lett zz.

ge, hogy nem egyértelmű, hogy az áthidaló kölcsönt a Fugger-, vagy a Welsersháztól vette föl, ugyanis a szövegben mindkét konszern antwerpeni faktorát említik („*durch die Fuggerischen oder welscherischen factorn daselbst zu Anndtorff*”).²⁵ A hasonló pénzügyi eljárások a fizikai értelemben vett készpénzforgalom megkönnyítését, sőt pontosabb megfogalmazásban a kiküszöbölését szolgálták.

Más megközelítésből a hitelfolyósításnak és hitelfelvételnek földrajzi értelemben is voltak gyakorlatias oldalai. Cles számos alkalommal teljesített diplomáciai küldetést I. Ferdinánd megbízásából. Így részt vett többek között V. Károly 1530-as bolognai koronázásán, és az 1534-es pápaválasztáson.²⁶ Két évvel később Cles I. Ferdinánd megbízásából — ekkor már főkancellárként — Rómába, majd Bécsbe utazott.²⁷ A nagy vagyonnal rendelkező püspök-kancellár az utazás költségeire fel is vett 2.000 korona kölcsönt. A hitelkibocsátó újfent a Fugger-konzern volt. A hitelt rendkívül praktikus módon a diplomáciai küldetés első állomásán, Cristof Muelich, római Fugger-faktornál hívták le áprilisban. Az itt aláírt szerződés értelmében pedig az összeget augusztusig kellett visszafizetni Hallban, amely történetesen a Fuggerek tiroli bányászati érdekségeinek központja volt.²⁸

Végül a hitelforgalomra épülő, többirányú multilaterális hálózathoz még egy adalékkal szolgálunk a trentói püspöki levéltár fennmaradt iratai. A püspök-herceg nemcsak a Fuggerek, a Welserek és a Baumgartnerek hitelfelvévőjeként jelent meg a pénzügyi körforgásban, hanem 1535 márciusában I. Ferdinánd kérésére Cles 300 rFt-ot hitelezett, amelyből az uralkodó linzi tartózkodását, illetve hazautját kívánta finanszírozni. Az összeget érdekes módon Leonhard Freiherr von Vels vette át a püspök megbízottjától. Még ugyanebben az évben Cles bíboros 3.000 rFt-ot folyósított Hans Angerer udvari fizetőmesternek a török elleni védekezés céljára. A rendszerben rejlő realizmus itt is tetten érhető, az összeget ugyanis Lorenz Fleischer bécsi Fugger faktor fizette ki Angerernek.²⁹

²⁵ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 374. lett ccc.

²⁶ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 377. lett fff.

²⁷ Cles 1536-os diplomáciai küldetését részletesen elemzi a vonatkozó szakirodalom: *Gerhard Rill: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526)*. Band 1.: Außenpolitik und Diplomatie. (Forschungen zur europäischen und vergleichenden Rechtsgeschichte. Bd. 7.) Wien–Köln–Weimar 1993. 120. A diplomáciai források szerint Nápolyban Szapolyai küldötteivel (is) tárgyalt. *Alfred A. Strnad: Bernhard von Cles (1485–1539). Herkunft, Umfeld und geistiges Profil eines Weltmannes der Renaissance. Zum Erscheinungsbild eines Trientner Kirchenfürsten im Cinquecento*. Innsbruck–Wien–München–Bozen 2004. 90. *Renato Tisot: Ricerche sulla vita e sull'epistolario del cardinale Bernardo Cles (1485–1539)*. Collana di monografie XVIII. Società studi trentini di scienze storiche. Trento 1969. 140–142.

²⁸ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 377. lett fff.

²⁹ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 375. lett ddd. 3–4. dokumentum. A püspök gyakran járult hozzá viszonylag jelentős összegekkel a magyarországi harcok költségeihez. Többek között 1529-ben Hans Katzianernek utalt át 600 rFt-ot, 1532-ben pedig közel 1000 forint hitelt vett fel azért, hogy páncélok és más hadfelszerelést vásároljon a magyarországi hadszíntéren bevetett csapatoknak. APV sez. ted. capsza 27. Nr. 375. lett ddd. 1–2. dokumentum.

A trienti püspök pénzügyeinél említett Welser konzern a 16. század egyik legmeghatározóbb augsburgi cége volt. A Welser-ház a Vöhlín–Welser társulásból nőtte ki magát.³⁰ Ez utóbbi társaság a délnémet cégek között élen járt az ibériai pozíciók kiépítésében. Már 1503-ban kereskedelmi szerződést kötöttek a portugál uralkodóval, majd egy évvel később megalakult a lisszaboni faktorátusuk.³¹ Zaragozai és valenciai faktorátusukon keresztül 1510-től a spanyol fűszerkereskedelemben szereztek pozíciókat, továbbá a Maluku-expedíciók finanszírozásában már az első évtől, 1519-től részt vettek.³² Összességében mégis kijelenthető, hogy a Vöhlín–Welser cég ebben az időszakban még kisebb hangsúlyt fektetett az állami központokkal bonyolított hitelügyletekre. A nem sokkal később a cégvezetést saját kezében összpontosító Bartholomäus Welser volt az, aki korán felismerte ennek az üzletágnak a jelentőségét.

Az üzleti szféra és a hatalmi központok közötti kapcsolatoknak a legszembevetőbb és széles körben ismert momentumát a későbbi V. Károlynak a császárválasztásra folyósított hitelek képezték. A Fuggereknek ez a közel 850.000 rFt-os befektetése közismert. Mellettük 143.000 forinttal a Welserek voltak a legjelentősebb hitelezők a „projektben”.³³ Ezen kívül már jóval kevesebb információt tudunk a Welser-ház és a dinasztia közötti további pénzügyi kapcsolatokról. Károly uralkodásának első éveiben — csak az 1522 és 1532 közötti időszakból — legalább 23 hitelügylet jött létre a Welser-ház és a császár között. Nyilvánvalóan nem a véletlennek köszönhetően indult el a Welserek ún. Venezuela-projektje: 1528-ban írták alá az újonnan felfedezett területeken széleskörű koncessziókat biztosító szerződéseket.³⁴ A Welser-ház folyamatos hiteltevékenységének köszönhetően létrejött az első interkontinentális koncessziós szerződés.

A fent említett 23 kölcsönügyletből a Welserek 14 esetben a Fuggerekkel közösen hiteleztek V. Károlynak. E hitelek összértéke több mint 2,5 millió guldent tett ki.³⁵ Figyelemre méltó, hogy egy évtizeden belül a császárválasztáshoz biztosított összeg több mint két és félszeresét bocsátották a császár rendelkezésére. Korábban Anton Fugger hitelfelvételénél már láttunk rá példát, hogy több cég működött együtt egy-egy nagyobb összegű hitel folyósításánál. Az állami központok által igényelt hitelek esetében még gyakoribb volt az ilyen jellegű kooperáció. A kihelyezhető tőkeállomány korlátozottsága mellett a kockázati tényező csökkentése is nagyban szerepet játszott ezekben az ügyletekben. Számos példát találunk ilyen együttműködésre: így például 1527-ben a Fuggerek

³⁰ A Vöhlín–Welser társulás átalakulásához és a Welser konzern korai történetéhez újabban l. *Tózsá-Rigó A.: Kapitalista i. m.* 28.

³¹ *Jörg Denzer: Die Konquista, der Augsburger Welser-Gesellschaft in Südamerika (1528–1556).* München 2005. 45–47.

³² A portugál és a spanyol fűszer-üzletekhez részletesen l. *Tózsá-Rigó A.: Kapitalista i. m.* 48–49.

³³ *Mark Häberlein: Fugger und Welser: Kooperation und Konkurrenz 1496–1614.* In: *Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses.* Szerk. Mark Häberlein – Johannes Burkhardt. Berlin 2002. 228.

³⁴ *Denzer, J.: Die Konquista i. m.* 50. Később ennek a mintájára indult a Fuggerek ún. Chile-projektje, amely azonban hosszú távon veszteséget hozott a cégnek.

³⁵ *Walter Großhaupt: Die Welser als Bankiers der spanischen Krone. Scripta Mercaturae* 21. (1987) 158–188. idézett hely: 163.

10.000 rFt-ot, ezzel egy időben a Manlich-ház 9.000 rFt-ot, végül a Baumgartner konzern 8.000 rFt-ot hitelezett I. Ferdinándnak. Az ilyen esetekben annak is szerepe volt, hogy a vállalkozói társaságok a hitelfolyósítás terén is konkuráltak egymással.³⁶ A két legnagyobb augsburgi konzern 1539–1540-ben együttesen közel 900.000 dukát kölcsönt nyújtott a spanyol koronának.³⁷ Bartholomäus Welsler utolsó alkalommal 1551-ben egy 318.000 dukátos kölcsönt folyósított a császári kormányzatnak.³⁸ A Welserek által ebben az időszakban a Habsburg adminisztráció számára biztosított hitelállomány meghaladta a Fuggerek által folyósított kölcsönök összértékét.³⁹

A hitelszféra komplexitását érzékeltetve érdemes újfent kitérni azokra a kölcsönökre, amelyeket a kontinentális üzleti hálózat középponti funkciójú cégei nyújtottak egymásnak. Az előzőekben már említettem a Fuggereknek 1546-ban folyósított kölcsönt. A Welsler-ház a Fuggerek mellett más kereskedő társaságoknak is hitelezett. Bartholomäus Welsler 1543–1544-ben, majd az évtized végén több lépcsőben több ezer forint összegű hitelt folyósított az ugyancsak jelentős forgalmat bonyolító augsburgi Grimmel–Neidhart–Seiler bankháznak, amelynek egyik feje a Fuggereknek 1546-ban hitelező Sebastian Neidhart volt.⁴⁰

A korszak két csúcs-cége mellett érdemes további, a hazai szakirodalomban kevésbé tárgyalt társaságokra is kitérni. A Fuggereknek hitelező üzleti kör korábban említett tagjai közül a Haug–Langenauer–Link társaság hitelügyleteiről viszonylag részletes információkkal rendelkezőnk. Az Augsburgi Városi Levéltár anyagában fennmaradt a társaság üzleti könyve, amely két kötetben az 1532–1549, valamint az 1551–1562-es éveket foglalja magába. A források segítségével képet kapunk arról, hogy a hitelszféra milyen szerepet játszott a társaság üzleti struktúrájában. A főként Ulrich Link és Anton Haug nevével fémjelzett vállalkozás a délnémet társaságok tipikus útját járta be a konjunkturális időszakban. A harmincas években elsősorban még vászonkereskedelemmel foglalkoztak, s ekkor még csak nyolc faktorátusuk volt – többek között Nürnbergben, Ulmban, Antwerpenben és Velencében. Később beszálltak a schwazi és a joachimstahli bányászati üzletbe, s a század közepére a társaság által működtetett üzleti hálózat már 18 faktorátussal működött Angliától és a Baltikumtól a

³⁶ Mathias Manlich 1530-ban elérte, hogy — a Fuggereket megelőzve — az ő cége nyújthasson kölcsönt a koronának. A hitelt 23.000 márka ezüstben teljesítette a társaság. Ellentételezéseként megint csak egy jellemző gyakorlatra látunk példát: a Manlich-ház áttételesen befolyásolhatta a térség rézpiacát, 1531-től ugyanis három éven át kedvező áron jutottak hozzá rézhez udvari kezelésben lévő bányákból. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 65. A versenyhelyzet egyébként nem akadályozta az együttműködést. Mathias Manlichnak 1533-ban 2.000 forint kereskedelmi hitelt folyósítottak a Fuggerek. A dunai útvonal kereskedelmében folyamatosan kooperáltak. Egyik alkalommal a Manlich cég engedte át az óvári harmincadnál érvényesíthető vámmentességét a Fuggereknek. Végül 1538-ban utóbbiak segítették a Manlich céget egy nápolyi üzletben. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 46.

³⁷ *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. 228–229.

³⁸ Az 1520–1530-as években a császárnak nyújtott Welsler-hitelek teljes összegét Häberlein 2,6 millió dukátra becsüli. *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. 229.

³⁹ Denzer szerint a Fuggerek az ötvenes évek elejéig 1.181.470 rFt-ot folyósítottak V. Károlynak, a Welserek pedig több mint 1.836.000 rFt-ot. *Denzer, J.*: Die Konquista i. m. 48.

⁴⁰ Számos hitelezési üggyel kapcsolatos dokumentum ismert az 1552–1553-as évekből. StA. Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; ill. StA. Abg. KuH L 13.

Lengyel Királyságon át Dél-Franciaországig és a Kárpátokig. Bár bővült az árukereskedelmük is, a társaság ekkor már elsősorban a nagy összegű hitelügyleteknek köszönhetően meredeken ívelő fellendülését.⁴¹

A korabeli cégprofilok vizsgálatához jellemző adatokkal szolgálnak a cég iratai. Az üzleti könyvek szerint a cég által forgalmazott árukészlet és a hitelek aránya a harmincas években még 1:3 volt. A következő mintegy húsz évben a hitelszféra javára módosult a társaság üzleti struktúrája. Az árukészlet 1533-ban mintegy 88.000 rFt-ot tett ki, míg 1551-ben 79.000 rFt-ot. Az üzleti kölcsönökből származó hitelállomány viszont ugyanebben az időszakban nominálisan több mint 110%-kal gyarapodott, nevezetesen 168.000 forintról 355.800 forintra emelkedett. Arányában tehát csak a kereskedelmi hitelek értéke az árukészlet értékének már mintegy 4,5-szeresét tette ki, s ehhez járult még 172.000 forint értékben folyósított állami hitel. A cég üzleti struktúrájában tehát a század közepére az árukereskedelem értéke a kihelyezett hitelállománynak már kevesebb, mint 15%-át (!) tette ki.

A század közepén kibontakozó válságok ezt a céget is strukturális változtatásokra kényszerítették. Az hatvanas évektől egyre nagyobb figyelemmel fordultak a bányászati üzletág irányába, illetve a társaság által bonyolított árukereskedelem is újra fellendült, új faktorátusokat hoztak létre és mindezzel szoros összefüggésben jelentős mértékben megerősödtek a közép-európai Habsburg hatalommal kiépített pénzügyi kapcsolataik. Utóbbi tényező a hitelállomány átstrukturálódásában is megmutatkozott. Míg a kereskedelmi hitelek 1533-ban az állami hitelek közel kétszeresét tették ki, addig 1561-re a főként I. Ferdinándnak nyújtott állami hitelek már meghaladták az üzleti szférában kihelyezett tőkeállományt. Mindez számokban is megmutatkozik, a kereskedelmi hitelállomány az 1551-es 355.800 forintról tíz éven belül 235.000 forintra mérséklődött.⁴²

A dunai útvonal egyik jelentős társasága, az Österreicherek gyakran hiteleztek a magyarországi marhaállományt felvásárló mészáros-kereskedőknek is. Ez utóbbi tény is jól mutatja, hogy a hiteltevékenységre épülő üzleti hálózatot szinte minden jelentősebb kereskedelmi útvonal mentén végig lehet követni. A dunai útvonal esetében magyar oldalról — a teljesség igénye nélkül — a pozsonyi Dreiling-Reisner társaság említhető. A társaság vezetői, Thomas Dreiling és Wolfgang Reisner jelentős marhaexportot bonyolítottak. Egyik legnagyobb exportmennyiségükről 1547-ből maradt fenn adat: Dreiling ebben az évben

⁴¹ A cég üzleti struktúrájában a század közepétől érzékelhető, hogy a társaság egyre jelentősebb mértékben fordult a keleti térségek felé. Az 1550-es évekig Antwerpen volt a legfontosabb faktorátusuk, amelynek 280.000 rFt-os aktívája 1551-ben meghaladta az augsburgi központ mérlegét is. A Fuggerekhez hasonlóan azonban a Haug–Langenauer–Link konszern is érzékenyen érintette a kibontakozó nyugat-európai válság. Az ötvenes években az antwerpeni faktorátus mérlege 70.000–100.000 forint közötti értékre esett vissza. A magyarországi alközpontok forgalma a hatvanas évek elején jelentős növekményt mutat: a korábbi 13.000–17.000 rFt-os aktíváról 1562-re mintegy 64.000 forintra ugrott az itteni két alközpont (az egyik Besztercebánya volt, a másik nehezen azonosítható) összesített mérlege. *Johannes Hartung*: Aus dem Geheimbuche eines deutschen Handelshauses im 16. Jahrhundert. Wien 1898. 39.

⁴² Uo. 62.

1500 marhát hajtott ki Óvárnál az országból.⁴³ A marhakivitel konjunkturális tendenciájának köszönhetően a magyar marhaexportőröknek is lehetőségük nyílt jelentős tőkekoncentrációra, még ha nem is olyan mértékben, mint délnémet partnereiknek. A Dreiling–Reisner társaság jó példája a konjunkturális folyamatokat kihasználó cégeknek. Az általuk bonyolított forgalom volumene nemcsak a kivitt állatállomány mennyiségi mutatóiból érzékeltethető, hanem a társaság kiterjedt transzregionális üzleti hálózatából. Ennek központi elemei voltak a marhaexporthoz biztosított hitelek. A Dreiling–Reisner cégnek hiteleztek többek között nürnbergi, augsburgi, sankt galleni és bécsi partnerek is.⁴⁴

A kereskedelmi hitelekre alapozódó üzleti hálózat komplexitását tovább növelte, hogy a széles körben alkalmazott áruhitel — a törlesztések elmaradása miatt — gyakran eredményezett körbetartozásokat. Többek között ehhez a jelenséghez szolgál információkkal a pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566). A forrás adatai jól érzékeltetik a hitelforgalomnak bizonyos esetekben szinte már átláthatatlan összefonódásait. A Tiltáskönyv közel félszáz olyan esetről tudósít, amikor a tiltást (követelést) bejegyeztető személy az adós adását tiltotta, tehát azt az összeget, amellyel az ő adósának egy harmadik személy tartozott. A mindennapi kereskedelmi forgalomnak megfelelően egészen kis összegek is előfordultak az ilyen körbetartozási ügyekben.⁴⁵

Az államnak biztosított hitelek kapcsán is megjegyezhető, hogy ezek az összegek sem kizárólag csak nagy tételekben forogtak, mivel az udvaroknak szükségük volt napi szinten kisebb összegekre is. A Fuggerek és a többi jelentős délnémet bankház gyakran kölcsönöztek relatíve kis tételben is a Habsburg adminisztrációnak. Egy 1549-es levelezés szerint például a kamara egyszerre rendezte a Haug–Link társaság által nyújtott 5.500 rFt-os hitelt és a Fuggereknek egy Spanyolországban kiállított 4.500 rFt-os váltóját.⁴⁶

Kiemelhető egy érdekes tétel, amely a konkrétan megjelölt célok változosságáról is tájékoztat. I. Ferdinánd egy 1561-es levelében említ egy 2.000 arany dukátos összeget, amelyet korábban a Fuggerek az udvari szolgálatban álló morva főnemes, Wratislav von Pernstein részére állítottak ki. Az irat szerint a Fuggerektől felvett kölcsönt Pernstein spanyolországi utazására kellett volna fordítani.⁴⁷

Korábban említettem, hogy Cles trienti püspök gyakran jelenik meg a forrásokban hitelezőként is. Bár a hitelkibocsátó ebben az esetben nem értelmez-

⁴³ ÖStA AVA FHKA Niederösterreichische Hoffinanz Protokolle (a továbbiakban HP) w. Nr. 197. E 1547. f. 4r. Egy évvel később 300 marha vámmentes kivitelére kapott engedélyt a kamarától. ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 200. E 1548. f. 92v.

⁴⁴ A társaság üzleti hálózatához: *Tózsza-Rigó Attila*: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa. (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008) 1135–1186. 1177.

⁴⁵ Uo. 1147.

⁴⁶ ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 201. E 1549. f. 211r.

⁴⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 227r. Pernstein 1554-től Miksa szűkebb környezetében tűnik fel, akit ekkor elkísért a későbbi II. Fülöp és I. Mária angliai házasságkötésére. Miksa 1567-ben cseh főkancellárrá nevezte ki Wratislavot. Böhmen und Mähren. Handbuch der historischen Stätten 15. k. Szerk. Joachim Bahlcke – Winfried Eberhard – Miloslav Polívka. Stuttgart, 1998. 331.

hető az üzleti szféra szereplőjeként, az igazán alacsony hitelösszegek érzékelte-tése végett érdemes újfent idézni a trentói püspöki levéltár vonatkozó informá-cióit. Ezek szerint 1533-ban Cles valóban kis összeget, 57 rFt-ot hitelezett az al-só-ausztriai rendeknek egy bánya fenntartási költségeire.⁴⁸

Az augsburgi Manlich–Weis–Paller–Herbst üzleti kör állami hitelügyletei

A továbbiakban az augsburgi üzleti élet egy meghatározó körére térek ki. A négy bankház kiválasztása merőben szubjektív. A bécsi valamint az augs-burgi források számos olyan hitelügyletet tartalmaznak, amelyek ezekhez a családokhoz, illetve cégekhez köthetőek és megítélésem szerint ezek a hitel-ügyletek jó példával szolgálnak ahhoz, hogy betekintést nyerjünk a kora újkori állami és az üzleti szféra kapcsolatrendszerébe.

A négy bankház közül a Manlich és a Weis a korszak első felében volt szo-rosobb kapcsolatban. A két család közötti együttműködésre már a század első éveiből vannak adatok. Simon Manlich ekkor még erőteljesen a bányászati üz-letben volt érdekelt. A tiroli térségben 1507-től mutatható ki üzleti jelenléte. A későbbiekben jellemző hálózatépítési stratégiáját vetíti elő, hogy 1510-ben Ul-rich Weisszel és társaival közösen folyósított hitelt 3.000 forint értékben a csá-szár számára a Velence elleni háborúhoz. Nagy valószínűséggel ennek a tranz-akciónak volt köszönhető, hogy 1510-ben a Manlich fivérek engedélyt kaptak a császártól arra, hogy rezet szállítsanak a Brenneren keresztül. Amikor pedig 1516-ban I. Miksa ismét Velence ellen készülődött, a Manlichok anyagi javakkal működtek közre a császári sereg utánpótlásában.⁴⁹ Ezzel a Manlichok a bányá-szati üzlet mellett az állami hitelezésben is egyre nagyobb szerepet vállaltak. Az ebből származó gazdasági előnyök a Manlich ház üzleti stratégiájának meg-határozó elemévé váltak. A következő generációban Simon Manlich fia, (III.) Mathias Manlich és (II.) Leonhard Weis személyes kapcsolatán alapult a két cég kooperációja.⁵⁰ A 16. század első harmadára a Manlichok és a Weisek is a kö-zép-európai gazdasági körforgás nagy jelentőségű bankházaivá nőttek ki magu-kat, az augsburgi cégek között pedig egyértelműen a meghatározó jelentőségű társaságok közé tartoztak.

⁴⁸ APV sez. ted. capsa 27. Nr. 377. lett fff.

⁴⁹ Seibold, G.: Die Manlich i. m. 1995. 18.

⁵⁰ Az 1517-ben elhunyt Simon Manlich ambíciózus hálózati stratégiája jellemző példával szolgál a korabeli társadalmi hálózatok jelentőségére. Az üzleti kapcsolatrendszert alapjaiban határozta meg a teljes társadalmi *network*. Simon Manlich kilenc gyermekének kiházásításakor olyan augsburgi családokkal erősítette meg a kapcsolatukat, mint a Bimmel-, Jung-, Haug-, Langenauer-, vagy a Herbroth-ház. (III.) Mathias Manlich nyolc gyermekének házastársai között pedig olyan családnevek tűnnek fel, mint a Link (I. Haug–Langenauer–Link társaság), az ibériai térségben jelentős pozíciókat kiépítő Rem család, vagy a bécsi Katzbeckek. Seibold, G.: Die Manlich i. m. Stammtafel III. 203. A Katzbeckek tevékenységi köréhez l. *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 65., ill. 117–133. A Manlich cég későbbi csődjéhez egyébként nagyban hozzájáruló Melchior Manlich gyermekeit pedig többek kö-zött a Welser, a Neidhart és a Weis családhoz házásította ki. Melchior testvére, Simon Manlich lánya pedig annak a Tobias Weisnek lett a felesége, aki át- illetve visszatelepült Bécsbe. Seibold, G.: Die Manlich i. m. Stammtafel III. 203.

A század derekától a közép-európai gazdasági életben jelentős szerepet betöltő Wolfgang Paller cég szinten együttműködött a Herbst- és a Weis-házzal. A Herbst család esetében valójában inkább csak egy személy, Konrad Herbst üzleti tevékenysége ismert a korszakban, az itt vizsgált körben a Herbst-ház üzleti befolyása szerényebbnek tekinthető a másik három családnál. Mindazonáltal Konrad Herbst a Pallerral alkotott társulás keretében jelentős hiteltevékenységet folytatott.

Az előző fejezetben érintettem, hogy a kölcsönügyletek kapcsán vizsgálható a hitelfelvétel célja is. Az eddig vizsgált kamarai forrásokban gyakran közölték az udvar által igénybe vett kölcsönök felhasználási területét. A Habsburgok közép-európai államkonglomerátuma kapcsán ismertek az első időszak nehézségei. A katonai költségek és a kiépülő félben lévő pénzügyi szervezet összefüggéseiből nyilvánvaló, hogy a hitelfelvétel jelentős része a hadi kiadások álltak. Az ilyen esetekben pedig elsősorban olyan hitelügyletekről értesülünk, amelyeket a magyarországi védelmi költségek fedezésére vett föl az uralkodó. Megjegyzendő, hogy nem tudjuk, hogy minden esetben a hitel valós felhasználási céljáról van-e szó, vagy csupán hivatkozási alapról. A kettő egyébként nem zárja ki egymást, éppen a sürgető magyarországi hadi helyzet, valamint a Habsburgok szinte égető pénzügyi szükségletei miatt gyakran előfordult, hogy a hitelt eredetileg valóban a céllal vették igénybe, hogy a magyarországi hadszíntér költségeire fordítsák. Mielőtt azonban a pénz „elért volna” az eredetileg megjelölt kapitányhoz, végvárhoz, kamarai szervhez, stb. más cél kapott prioritást (például egy másik hitelnek a halaszthatatlan törlesztése), így az időnként mintegy ad hoc módon működő pénzügyigazgatás erre az új célra használta fel az eredetileg hadi szükségletek végett felvett hitelt.⁵¹

A továbbiakban a Manlich és a Weis cég témánk szempontjából jellemző hitelügyleteit ismertetjük. (II.) Leonhard Weis már azelőtt is hitelezett az udvarnak, mielőtt szorosabbra fűzte volna az együttműködést Wolfgang Pallerrel. Weis az esetek többségében Mathias Manlichhal társult, s gyakran állítottak ki közösen pénz- vagy áruhitelt. Az üzleti hálózat szempontjából nem elhanyagolható információ, hogy később a Paller–Weis társaság éppen Mathias Manlichtól vette át a beszercebányai rézüzletet.⁵² A Manlich–Weis együttműködésnek egy 1540-es hitelügylete több szempontból metszetértékű. A kamarai iratok szerint Manlich, Weis és üzlettársaik I. Ferdinánd kérésére Hans Angerer rendelkezésére bocsátottak érmékben 58.000 rFt-ot, 39.000 rFt értékben selyemárut és egyéb ruhaanyagokat, valamint egy díszes arany serleget 18.000 rFt (!) értékben. A forrás a hitel felhasználását is meghatározza: a magyarországi hadügyek finanszírozására vette igénybe az uralkodó.

⁵¹ Ismerünk arra is példát, amikor a birodalmi rendek által megszavazott és rendelkezésre bocsátott török elleni segílyt („*Türkenhilfe*”) részben vagy egészben ugyancsak hiteltörlesztésre használták fel. *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 81.

⁵² Mathias Manlich 1559-es halála után egy évvel a Haug–Langenauer–Linck társaság, majd később — rövid időre — a Rehlingerek szereztek koncessziót a beszercebányai réz kivitelére. *Tózsá-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. Fons 16. (2009) 191–247. idézett hely: 220–229.

Ebben az esetben még egy általános jelenségre láthatunk példát. A készpénzhiány ugyanis általában nemcsak a kölcsön iránti alapvető igényben jelentkezett, hanem gyakran hatással volt a hitel kiállítási formájára is. A kölcsön részben készpénzben, részben áruban, illetve jelen esetben értéktárgyban történt folyósítása mellett a teljes 115.000 rFt visszafizetési módja is jellemzőnek mondható. A szerződés szerint az Udvari Kamara kötelezettséget vállalt arra, hogy a hitelezők 71.000 rFt összegű követelésüket az engelhartszelli vámnál (Felső-Ausztria és Passau között) érvényesíthessék, 24.000 rFt-ot az akkoriiban újonnan felállított terfisi (azaz tarvisi, ma Tarvisio) marhavámnál igényelhetik vissza, végül a fennmaradó 20.000 rFt követelésrészt a steini vámnál számolhatták el.⁵³ A tőke törlesztésére egy év, a 10%-os kamat megtérítésére pedig két év állt rendelkezésre. Emellett viszont megjegyzi azt is, hogy a Manlich és a Weis cég addig van a vámhelyekre utalva, amíg el nem fogy a tartozás.⁵⁴ Az érintettek tehát már eleve a hitelfelvétel pillanatában azzal számoltak, hogy a kamara nem fogja tartani a határidőket.

A vizsgált hitel utóélete is az általános gyakorlatnak megfelelő képet mutatja, ugyanis még 1545 utolsó napjaiban is leveleztek a törlesztés ügyében. Ekkor az Engelhartszellnél érvényesítendő 71.000 rFt-os tételből még 15.000 rFt tartozás biztosan fennállt. Az év végén módosították a törlesztés helyszínét és 1546-tól a Weis cég a laibachi vámnál vehetett igénybe vámmentességet.⁵⁵ A változtatás arra utal, hogy az évtized közepén az árukereskedelem terén ezt az irányt preferálta a cég. Joggal feltételezhető, hogy a kereskedelmi súlypont-változás a magyarországi kereskedelemmel lehetett összefüggésben, hiszen az itáliai marhakereskedők is a Trieszt–Laibach–Pettau útvonalon érték el a Magyar Királyság területét. Az 1545-ös szerződésben arra is kitértek, hogy a Weisek a 15.000 rFt tartozás mellett más, korábban folyósított összegeket is érvényesíthettek Laibachnál, azt sajnos nem konkretizálták, hogy mikor és milyen összegeket hitelezett még a cég az 1545-öt megelőző években.

Korábban már láthattunk rá példát 1527-ből, hogy a Manlich-ház a Fugerekkel és a Baumgartnerekkel közösen biztosított hitelt. A magyarországi hadi helyzet miatt az udvar 1540–1541 folyamán tárgyalásokat folytatott szinte az összes jelentősebb hitelezőjével. Ennek eredményeként 1541 nyarán az említett három augsburgi cég még egyszer társult egymással alkalmilag hitelfolyósítás céljából. Az együttműködés eredményeként 110.000 rFt értékben állítottak ki kölcsönt egyenlő részesedésben. A törlesztést ebben az esetben sem kész-

⁵³ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör: 1540. 206v–209r. A Weis társaság kereskedelmi tevékenységéhez érdekes adalékkal szolgál egy 1539-es kamarai forrás. Eszerint Ferdinánd a szokásos vízi és száraz vám megfizetése mellett engedélyt adott a Weiseknek, hogy két hajórakománynyi (mintegy 120 innsbrucki mázsa) gabonát szállítsanak Velencéből Bajorországba. Az áru két útvonalon juthatott el a célterületre: a Brenneren át, vagy Terfisen keresztül. Az 1540-es forrás arra enged következtetni, hogy a Weisek az utóbbi vámhelyet preferálták, továbbá az sem kizárható, hogy az embereik Salzburg térségét elhagyva egészen Passauig vitték az árut és Engelhartszellnél dunai hajókra tették át, hogy Regensburg irányában szállítsák tovább valamelyik délnémet fogyasztási központba. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 48. évkör: 1539. f. 189r–v.

⁵⁴ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör: 1540. f. 207r.

⁵⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 56. évkör: 1545. f. 229r.

pénzben irányozták elő: 50.000 márka ezüst kedvező árú felvásárlási lehetőségét jelölték meg.⁵⁶ Hasonlóan tehát a vámkedvezményekhez, ez a törlesztési forma is azoknak a kereskedelmi kedvezményeknek a körébe sorolható, amelyek esetében a hitelfolyósító cégekre volt bízva, hogyan használják ki a hitel ellentételezéseiként a kereskedelmi forgalomban biztosított kedvezményt.⁵⁷

Manlich és Weis az 1540-es, viszonylag jelentős hitelügylet után 1543-ban újabb 10.000 rFt-os kölcsönt nyújtott az Udvari Kamarának.⁵⁸ Weis önállóan még 1542 decemberében is hitelezett az udvar szükségleteire (a forrás megfogalmazásában: „*Zu notturfft unser hof*”). A kölcsönnek akkor is csak egy részét, 16.000 rFt-ot folyósította készpénzben, a fennmaradó részt Weis 3.000 rFt értékben gyapjában, posztóban és más áruajtákban bocsátotta rendelkezésre. A szerződés értelmében az udvarnak három részletben kellett törleszteni. Az első részletre viszonylag rövid határidőt szabtak: a következő év március 1-jéig kellett teljesítenie a kamarának. A törlesztés helyszínéül négy lehetőséget adtak meg: a március 1-jéig esedékes részletet (8.000 rFt) a tiroli kereskedelmi és igazgatási központban, Innsbruckban vagy Hallban, vagy a bányászati és kereskedelmi elosztó-központban, Schwazban kellett volna teljesíteni, a második részletet (8.000 rFt) június 1-jéig Augsburgban. Az utolsó részlet kifizetésére ugyancsak Augsburgban kellett sort keríteni.⁵⁹

A Weisek is hiteleztek kisebb összegben. (III.) Leonhard 1561-ben 104 vég posztót szállított az udvarnak a katonaság szükségleteire, összesen 1456 rFt értékben. Valójában itt áruhitelről volt szó, mivel az augusztus 1-jére keltezett irat már felhívja az érintettek figyelmét, hogy amennyiben 1562. szeptember 1-jéig nem fizetik ki a posztó árát a Weis cégnek, úgy kamatokkal kell számolni.⁶⁰

Mielőtt rátérnék Wolfgang Paller hiteltevékenységére, érdemes röviden vázolni Paller üzleti tevékenységét, illetve abból eredő társadalmi felemelkedését. Paller a század második felére az augsburgi üzleti és politikai élet egyik leg meghatározóbb személyiségévé vált. Családja az augsburgi *Kaufleutestube* rendjébe tartozott, amely réteg társadalmi státusz tekintetében a patricius családok mögötti második rendet alkotta. Ezzel összhangban kereskedelmi- és hitelforgalma alapján Paller a század közepe táján még inkább az augsburgi kereskedő-vállalkozói réteg második vonalába tartozott. A Paller által kiépített üzleti hálózat az egész kontinensre kiterjedt: érdekeltségei voltak többek között az ibériai államokban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban és Danzigban. Bécsben több faktor is dolgozott cégeinek. Kiterjedt üzleti tevékenysége nyomán tőkeállománya folyamatosan gyarapodott, s tevékenységi körét is egyre inkább kiterjesztette. Mindez látványosan megnyilvánult abban, hogy cégei egyre jelentősebb szerepet vállaltak a dunai térség gazdasági életében. A Paller–Herbst társulást (1547–1559) Konrad Herbsttel közösen hozta

⁵⁶ Seibold, G.: Die Manlich i. m. 65.

⁵⁷ A fent érintett ellentételezési formák jellegzetességét Kenyeres István tisztázta részletesen. Kenyeres I.: A magyarországi rózsa i. m. 210.

⁵⁸ ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 191. E 1543. f. 46r.

⁵⁹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 53. 1542. f. 207v–208r.

⁶⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 266r–v.

létre, majd Herbst halála után egy évtizeddel a dunai útvonalon jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolító Weis családdal társult. Ennek a kooperációnak lett az eredménye a Paller–Weis társaság (1569–1582). Paller sikeres üzleti tevékenysége nagyban hozzájárult társadalmi státusz-emelkedéséhez. Az ötvenes évektől a politikai elitben is stabil pozíciót vívott ki magának, 1555-től egészen 1582-es haláláig ő volt Augsburg polgármestere.⁶¹

Paller üzleti hitelei mellett nagy összegben nyújtott kölcsönöket a Habsburg adminisztrációnak is.⁶² A magyarországi hadi eseményekkel szoros összefüggésben, 1540-ből több olyan jelentős tranzakcióról értesülünk, amelyben Paller és (II.) Leonhard Weis szerepet vállalt hitelezőként. Egy 1540. augusztus 10-i terjedelmes bejegyzés szerint Leonhard Weis 20.000 rFt-ot fizetett ki készpénzben Hans Angerer udvari fizetőmesternek, 15.000 rFt értékben pedig a Weis cég gyapjában folyósított hitelt a kamarának. A pénzt és az árut az uralkodó kérésére a magyarországi hadjárat céljaira („zu gegenwurtigs unsers veldzugs in hungern”) bocsátották rendelkezésre. A forrás megjelöli a hitel törlesztésének módját is. Itt az ellentételezés eddig még nem tárgyalt módjával találkozunk. Gyakran előfordult, hogy a kölcsön erejéig a bankár-kereskedő vámmentesen szállítható áru(ka)t egy a szerződésben meghatározott kereskedelmi irányban. Jelen esetben azonban többről volt szó: a forgalmas engelhartzelli vámhelyet elzálogosították a Weis cégnek mindaddig, amíg vissza nem tudták ily módon fizetni a 35.000 forint tőketartozást és annak kamatait.⁶³ Egy 1540. szeptember 24-i irat részletesen közli a hitelfelvétel célját, kiderül, hogy a császár 50.000 forinttal járult hozzá I. Ferdinánd költségeihez. Témánk szempontjából érdemes megemlíteni, hogy ezt az összeget a Welserek közreműködésével, váltókkal sikerült eljuttatni I. Ferdinándhoz. A készpénz nélküli forgalomnak ez az eljárása a 15. század második felétől központi szerepet töltött be a kontinentális hitelforgalomban.⁶⁴ A forrás azt is közli, hogy a Szapolyai I. János halála („kunig Johannsen von hungern etwo weida in Sibenburgen”) után előállt helyzet konszolidálása miatt szorult rá I. Ferdinánd a segítségre. A Welsér közreműködéssel biztosított császári támogatás mellett Hans Baumgartner 7.000 rFt-tal, Wolfgang Paller és (II.) Leonhard Weis pedig közösen 14.000 forinttal járult hozzá a hadjárat költségeihez. A bejegyzés végén szerepel, hogy a beérkezett pénzeknek köszönhetően Leonhard Vels megindult seregével Magyarországra.⁶⁵

⁶¹ Paller üzleti tevékenységéhez és társadalmi státuszához: *Tózsá-Rigó A.*: A „dunai útvonal” i. m. 220–229.

⁶² Augsburgi Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620. Szerk. Wolfgang Reinhard. Berlin 1996. 608–609.

⁶³ A forrásban szerepel Sebastian Neidhart és Hans Pimmel (/Bimmel) is. Utóbbi a Fuggerekkel és a Baumgartnerekkel is folyamatos üzleti kapcsolatot tartott fenn. A szövegből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy milyen szerepük volt az ügyben. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 134r–135v.

⁶⁴ A váltók gyakorlati alkalmazásában a 15. század utolsó évtizedeitől következett be jelentős változás. Korábban ugyanis csak az a személy juthatott készpénzhez egy váltó segítségével, akinek a nevére azt kiállították. A századfordulótól azonban egyre gyakrabban fordult elő, hogy a váltók átruházhatóvá váltak. Ezt az eljárást az 1530-as, 1540-es évektől birodalmi törvényekben is legalizálták. *Denzer, M. A.*: Das System i. m. 65–66.

⁶⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 148v–149r. A magyarországi hadjáratához és Vels szerepéhez: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 66., 93–95.

Egy szeptember 6-ai keltezésű irat szintén említést tesz egy 14.000 rFt-os összegről, hitelezőként azonban itt még egyedül a Weis céget jelölik meg, s az is kiderül, hogy a Leonhard Weis által kiállított váltó ellenében Bécsben Konrad Herbst fizetett ki az udvarnak 6.000 rFt-ot.⁶⁶ Bár a két forrásrészletből az összefüggések nem tisztázhatók egyértelműen, joggal feltételezhető, hogy Herbst már akkor is Paller és Weis üzleti köréhez tartozott. Mindemellett az említett tranzakció újabb betekintést enged a vállalkozói társaságok, valamint az állam közötti tőkeáramlásba.

Herbst önállóan is hitelezett az udvarnak. Egy 1542-es forrás több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt a tartozások görgetéséről, másrészt közvetve a már sokszor említett törlesztési módokról értesülünk a Herbst-hitelek kapcsán folytatott kamarai levelezésből. Johan Zott von Pernegg kamarai tanácsost 1542. július elején utasították, hogy tárgyaljon Herbsttel, mivel a kamarának július 1-ig törlesztenie kellett volna az augsburgival szemben fennálló 6.500 rFt-os tartozást készpénzben. A levél szerint Zottnak mindent el kellett követnie, hogy a hitelező kedvezőbb határidőt adjon, mivel Herbstnek a birtokában volt egy másik adóslevél 13.000 rFt értékben. Ez utóbbinak a határideje október 14. volt. A törlesztés esélyeiről még annyit írnak Zottnak, hogy üzentek Terfísbe, azaz a magyar marha- és rézexport egyik fontos tranzitállomására, hogy küldjenek annyi pénzt, amennyit csak tudnak, hogy ebből kifizethessenek Herbstnek 10.000 rFt-ot.⁶⁷

A forrásokból egy 1547-es kölcsönről is értesülünk 8.000 rFt értékben, amelyet Paller újdonsült társával, Konrad Herbsttel közösen bocsátott az udvar rendelkezésére. Az irat arról is tudósít, hogy ekkoriban a Herwartok is folyósítottak 5.700 rFt-ot.⁶⁸ A hitelek felhasználását illetően a győri, tatai és komáromi katonaság zsoldját akarták kifizetni az összegből.⁶⁹ Egy évvel később a Paller–Herbst cég posztóban nyújtott hitelt az udvarnak. A szállítmány az említett végvárak katonáinak egy hónapra kiadandó posztóját fedezte. A korábbiakban már láthattuk, hogy gyakran előfordult, hogy a hitelező részben vagy egészben anyagi javakban, leginkább posztóban folyósította a kölcsönt. Ez az eljárás a későbbiekben is jellemző maradt, az 1560-as, 1570-es évekből is számos forrás maradt fenn hasonló hitelügyletekről.⁷⁰ A már többször érintett hitelezési gyakorlat (lásd korábban Weis-, illetve Manlich–Weis hitelezést) mögött még egy praktikus szempont sejthető. A kereskedő-vállalkozó által forgalmazni kívánt áru értékesítése ily módon bizonyos szempontból leegyszerűsödött, és tulajdonképpen az üzleti életből már ismert áruhitel formájában sikerült értékesíteni az árut. A klasszikus áruhitelhez képest csak annyi különbséggel, hogy a partner ezekben az esetekben az állam volt, és az áruhitel lehetséges megtérülési formái ennek megfelelően alakultak.

⁶⁶ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 138r–v.

⁶⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 53. évkör 1542. f. 99r.

⁶⁸ *Kenyeres István*: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái, 61–64. köt. (1547–1550). In: Lymbus. Magyarástudományi Közlemények. Főszerk.: Ujváry Gábor. Bp. 2005. 253–294. 257.

⁶⁹ Uo. 259.

⁷⁰ *Kenyeres I.*: A magyarországi réz i. m. 212.

Az I. Ferdinánd és egyik fontos pénzügyi tanácsosa, a birodalmi fillérmester (Reischpfennigmeister) Georg Ilsung közötti levelezés is érdekes részletekre világít rá.⁷¹ Az uralkodónak egy Pozsonyban keltezett levele szerint a Habsburg adminisztráció 1554 áprilisában 32.000 rFt-tal volt adós a Paller–Herbst társaságnak. Ferdinánd ebben a levelében arra kéri Ilsungot, hogy tárgyaljon háromhavi haladékról a májusban esedékes kifizetés ügyében.⁷² Ugyanebben az évben októberi keltezéssel Ferdinánd szintén Ilsungnak címzett levelében említi, hogy a Paller–Herbst cégtől posztóban vártak hitelt, méghozzá egy konkrétan megjelölt célra: az udvari személyzet öltözetét akarták ebből a szállítmányból kiállítani („zu vnsers Hofgesinds beklaidung”). A posztón kívül Ferdinánd szerint ekkor Pallerék még készen álltak egy további — készpénzben folyósítandó — hitelt is rendelkezésre bocsátani, 12.000 rFt összegben. Jól érzékelteti az udvar finanszírozási nehézségeit, hogy dacára a fennálló tartozásoknak, illetve a cég által már kilátásba helyezett, posztóban nyújtandó hitelnek, az uralkodó levelében arra utasította Ilsungot, hogy tekintettel a súlyosbodó pénzügyi problémákra, próbáljon meg előleget kialkudni a szóban forgó 12.000 rFt-os hitelből.⁷³

A hitelgazdaság korábban már tárgyalt sajátosságaként — a Fuggerekhez hasonlóan — a tőkeeros Paller–Herbst cég is folyamodott hitelhez más társaságoktól. Az ötvenes években Georg Österreicher nyújtott 3.000–3.000 rFt értékben kölcsönt Wolfgang Pallernek és Konrad Herbstnek.⁷⁴

A vonatkozó szakirodalmi összefoglalás szerint Paller az eddigieken kívül még két alkalommal folyósított jelentős hitelt I. Ferdinándnak és II. Miksának:

⁷¹ Georg Ilsung sokoldalú megbízatást kapott I. Ferdinándtól. Különbféle igazgatási funkciók (svábországi Landvogt, Reichspfennigmeister) ellátása keretében fő feladata az volt, hogy a sváb rendekkel, illetve elsősorban az augsburgi bankárokkal tárgyaljon hitelekről. *Christine Pflüger*: 'Vertreulich communiciren und handeln.' Die kommissarisch entsandten Räte König Ferdinands als königliche Autoritätsträger. In: Reichspersonal. Funktionsträger für Kaiser und Reich. Szerk. Anette Baumann – Peter Oestmann – Stephan Wendehorst – Siegrid Westphal. Köln, 2003. 291–334. 309., 317. Utóbbi megbízatásában szerepet játszott, hogy Ilsung családja, Pallerhoz hasonlóan az augsburgi második rendből származott. Az 1566-os birodalmi gyűlésen Ilsungot birodalmi fillérmesterré nevezték ki. Augsburg gazdasági súlyát jelzi, hogy ebben a tisztségében tartósan a városba helyezte székhelyét. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 58. Ilsung figurája jól illeszkedik a Streich tanulmánya kapcsán érintett elméletbe, miszerint a polgárság a kora újkorban kilépett szűkebb társadalmi környezetéből. A polgári származású Ilsung a Habsburgok pénzügyi diplomatájaként, tanácsadóként, udvari fizetőmesterként, valamint hitelezőként jelenik meg a forrásokban. Szerteágazó pénzügyi tevékenységére l. *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. passim.

⁷² DHA 19/1 59. Nr. 14.

⁷³ DHA 19/1 63. Nr. 19. A Ferdinánd és Ilsung közötti levelezés további érdekessége, hogy a Paller–Herbst cég kölcsönei mellett folyamatosan érintik más konszernnek állami hitelügyleteit is. Az áprilisi levélben említi Ferdinánd, hogy Anton Fugger 18.000 rFt értékben állított ki egy váltót, amelyet a Habsburgok képviselője a bécsi Fugger-faktor közreműködésével realizálhatott, illetve, hogy az összeget 1555 szeptemberéig kellett törleszteni, a kamatokkal együtt 23.558 rFt értékben. Ferdinánd utasította Ilsungot, hogy amennyiben szükséges, eszközöljön további kölcsönöket a Fuggereknél. Az uralkodó levele szerint a Fugger-kölcsönök ellentételezéseként a cég megkapta az allmanshorni erdőuradalom vadászati jogait, valamint az engelhartszelli vámnál is részesültek kedvezményben. DHA 19/1 59. Nr. 14. Allmanshorn nagy valószínűséggel a sváb birodalmi kerület allmanshofeni régiójával azonosítható. Az októberi levélben szintén az engelhartszelli vámot említik, mint ellentételezésként használt pénzügyi forrást. DHA 19/1 63. Nr. 19.

⁷⁴ Ausgburger Eliten i. m. 591.

1549-ben 48.000 rFt, majd 1566-ban 60.000 rFt értékben. Paller még I. Ferdinánd idejében megkapta a császári tanácsosi- és a birodalmi nemesi címet.⁷⁵ Hosszú távon azonban minden bizonnyal nem ez volt az elsődleges haszna a fent említett hiteleknek, hanem az, hogy a Paller–Weis konzorcium bekapcsolódhatott a magyarországi rézkereskedelemben. A Paller–Herbst céghez hasonlóan a Paller–Weis társaság is beszállt az udvari hitelezés üzletébe. Utóbbi céget Paller III. Leonhard Weisszel közösen alapította, a társulással jelentős üzleti sikereket könyvelhettek el.⁷⁶ Figyelemre méltó, hogy a cég alapítása egybeesik azzal az időponton, amikor a Paller–Weis cég jogot nyert a besztercebányai réz kivitelére az udvarnak biztosított hitelek erejéig.⁷⁷ A Paller–Weis társaság rézkivitelében a hetvenes közepétől egyre komolyabb nehézségek léptek föl. A források szerint kitermelési nehézségek mellett előfordult, hogy a kamara nem tette lehetővé a megfelelő mennyiség kivitelét. A cég idevonatkozó hiteltevékenységét eddig az időszakig fogom tárgyalni.

A következő információ már átvezet minket a hatvanas évekbe. Egy 1561. április 1-jei keltezésű kamarai irat szerint a korábban már említett viszonylag kis összegek előfordultak Paller hitelezési gyakorlatában is. 1560-ban 5843 rFt-ot kölcsönzött az udvarnak. Ebben az esetben nem jelölték meg a hitel felhasználási területét. A forrás közli viszont a megtérülés részleges módját. Ebből az információból közvetett módon következtethetünk a Paller által ekkoriban preferált kereskedelmi irányra is. A kamarai utasítás szerint Paller az említett összegből 2682 rFt-ot elszámolhatott a dunai útvonal egyik legfontosabb állomásán, az engelhartszelli vámhelyen.⁷⁸ Azt sajnos nem jelöli meg a forrás, hogy milyen árut vihetett át Paller megbízottja. Mindazonáltal fontos információ, hogy az augsburgi polgármester-vállalkozó többnyire rézüzletéről, illetve hiteltevékenységéről ismert cége a dunai útvonalon (is) kereskedett.

Figyelemre méltó, hogy az *Niederösterreichische Gedenkbücher* vizsgált kötetében egy ugyancsak 1561. április 1-jei keltezésű irat már Paller egy újabb kölcsönéről tudósít. Eszerint egy nem különösebben ismert ulmi polgárral, Eberhard Pessererrel társulva Paller ebben az évben még 40.000 rFt-ot hitelezett. Az udvarnak három éven belül kellett visszafizetnie a kölcsönt, oly módon, hogy a kamara köteles volt évi 3.600 rFt kamatot fizetni. A hitel felhasználásáról nem közöltek információt, csak az szerepel a kifizetés módjáról, hogy a teljes összeget Sebastian Fuchs birodalmi fizetőmesternek kell átadni.⁷⁹ Egy 1564-es bejegyzésből derül ki, hogy a két hitelező 50–50%-ban biztosította a

⁷⁵ Ausgburger Eliten i. m. 608–609. Megjegyzendő, hogy bár a kamarai anyag folyamatosan tájékoztat Paller nagy összegű hiteleiről a hatvanas-hetvenes évekből, az általam vizsgált forrásokban nem találtam információt az 1566-os, 60.000 rFt értékű hitelről.

⁷⁶ A Paller–Weis társuláshoz bővebben: *Tózsá-Rigó A.*: A „dunai útvonal” i. m. 224–226. A sikeres üzleti kapcsolatot rokoni szálon is megerősítették. Weis Rosina nevű lányát ugyanis II. Wolfgang Pallerhoz adta feleségül. Ausgburger Eliten i. m. 907.

⁷⁷ *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 101. L. még: *Kenyeres I.*: A magyarországi réz i. m. 218–220.

⁷⁸ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 111r–v.

⁷⁹ A hitelszerződést két példányban jegyezték be, nagyvonalakban ugyanazzal a tartalommal. A Pessererrel kötött szerződés: ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. 111v–112r, a Pallerral kötött szerződés: ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 113r–v.

kölcsönt.⁸⁰ A kamara tehát görgette maga előtt a Pallernek esedékes törlesztést. Ezt a pénzügyi eljárást jellemzőnek tekinthetjük az összes többi hitelező esetében is. Feltehető, hogy ez utóbbi jelentős összegű hitel készpénzben történő megfizetése is nehézségekbe ütközött. Ahhoz, hogy a visszafizetések „görgetését” igazolni tudjuk, még csak nem is kell feltétlenül a Pessererrel közösen nyújtott hitel törlesztése után három évvel későbbi forrásokban nyomoznunk (az ügy folytatását 1564-ből lásd később). Még 1561-ből, április 2-i keltezéssel (!) szerepel ugyanis egy bejegyzés arról, hogy Wolfgang Paller megbízásából a bécsi Hieronimus an der Au a Paller által korábban hitelezett 3.350 forint törlesztését kérte a kamarától.⁸¹

Paller a következő évtizedben szinte minden évben folyósított kölcsönöket az udvarnak. Ebből a szempontból az 1564-es évből kiemelten jó forrásanyag maradt fenn. Az év elején (február 9.) a korábban említett 1561-es, Eberhard Pesserer ulmi polgárral közösen kifizetett hitel hátralékáról értesülünk. Ezek szerint ekkor a Habsburgok pénzügyi szervei még mindig 20.000 rFt-tal tartoztak a két hitelezőnek. A kamarai iratban felhívják az érintettek figyelmét, hogy az 1561-es szerződés értelmében 1564. április 1-jéig vissza kell fizetni a fennmaradó összeget. Ennek érdekében a terfisi vám, valamint a judenbergi vasbányák jövedelmeit kívánták felhasználni.⁸² Az iratokból nem derül ki, hogy az új források bevonásával sikerült-e ápriliséig rendezni a tartozást, mindazonáltal az általánosan jellemző gyakorlat ismeretében némileg illuzórikusnak tűnnek a teljes törlesztés esélyei. Annyi mindenestre bizonyos, hogy Paller még a határidő lejárta előtt, március 21-én 4.890 rFt értékben bocsátott gyapjút az udvar rendelkezésére, ez alkalommal is a magyarországi katonaság kifizetése céljából.⁸³ A forrás következő, két nappal későbbi bejegyzése szerint Paller további 6.000 rFt készpénzt is hitelezett az udvarnak, ezúttal Bécs erődítéseire.⁸⁴ Május 12-én az udvar újabb 8.000 rFt értékű kölcsönt vett fel az augsburgi bankár-vállalkozótól 10%-os kamattal a birodalmi segély (*Reichshilff*) terhére. Az összeget a korábbi hitelhez hasonlóan Bécs erődítési munkálataira akarták felhasználni.⁸⁵ Végül még ugyanebben a hónapban egy kisebb összegért, 456 tallér kölcsönért folyamodtak Pallerhoz, mivel a kamarának elmaradása volt saját

⁸⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 65v–66r.

⁸¹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 114r–v. Hieronimus an der Au korábban is gyakran dolgozott a Paller–Herbst társaságnak. Erről a magyarországi források is tanúskodnak. Többek között 1553-ban Pozsonyban négy hitelezőt képviselt. Paller és Herbst mellett a dunai térségben jelentős érdekeltségekkel bíró Sebald Kraus és Anton Stamp nevében tiltotta a pozsonyi Mathes Rott vagyonát. *Tózsza-Rigó Attila: Bécsi kereskedők keleti irányú kapcsolatrendszere és pozsonyi partnerei a 16. században*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest–Győr 2012. 333–345. idézett hely: 342–343.

⁸² ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 65v–66r.

⁸³ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 154r–v.

⁸⁴ A törlesztést illetően kikötötték, hogy a szerződés értelmében Pallernek vagy örökösének, illetve adott esetben hitelezőinek április 7-étől számított fél éven belül „jó német pénzben” vissza kell fizetni a tartozást, méghozzá a kamatokkal együtt. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 154v–155r.

⁸⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 305v–306r.

embereivel szemben, azaz nem tudta fizetni alkalmazottai bérét.⁸⁶ Tehát még ha feltételezzük is, hogy az 1561-es hitelt sikerült 1564. április 1-ig rendezni, és semmilyen más tartozása nem volt ekkorra a kamarának Paller felé, május végére akkor is újabb, közel 20.000 rFt-os adósság állt fenn az augsburgi bankár-vállalkozóval szemben.

A következő évből egy jelentős összegű hitelt említenek. A nehezen értelmezhető szöveg szerint az augsburgi Rehlinger-ház Pallerrel közösen folyósított 60.000 rFt-ot az udvar számára. Nem tisztázott, hogy ebből mennyi volt Paller része, mindazonáltal a szövegből az vehető ki, hogy a kamara a korábbi hitelekkel kifolyólag még továbbra is tartozott neki 20.000 forinttal.⁸⁷ Mindentől függetlenül az augsburgi vállalkozó még ebben az évben 22.900 rFt-nak megfelelő összeget hitelezett arany dukátban Rudolf spanyolországi költségeire.⁸⁸ Az év további jelentős hitelügyletét Paller, valamint Weis és társai 50–50%-os részese-déssel „gründolták”. Különféle árukban 20.000 rFt értékben hiteleztek az udvarnak, illetve készpénzben 12.000 rFt-ot egy éves törlesztési határidővel. A hitel felhasználási területére utal, hogy az iratról a magyarországi hadi fizetőmester részére is készítették másolatot.⁸⁹ Ugyanebben az évben még egy kisebb összeget, 1.000 rFt-ot hitelezett Paller 8 %-os kamatra.⁹⁰

Pallernak számos kölcsöne közül a hatvanas évekből még két olyan ügylet emelhetünk ki, amelyek jól érzékeltetik a Habsburg udvarok, valamint a délnémet bankházak közötti pénzáramlást, illetve kisebb részben betekintést engednek a cégek közötti információs hálózatba is. Paller még 1564-ben egy váltót állított ki Rudolf trónörökös számára, amit 16.744 dukát és 375 maravédi értékben „le is hívtak” Spanyolországban. A tartozás rendezésére II. Miksa egy Bécsben kelt utasításában tett ígéretet. Ebben az szerepel, hogy a 24.000 rFt-nak megfelelő összeget Csehországból és Morvaországból, azaz az említett országok megfelelő pénzügyigazgatási szervein keresztül fogják rendezni.⁹¹

A másik kölcsönügylet 1565-re datálódik. II. Miksa egy levelében két váltóról tesz említést, amelyeket a Fuggerek spanyolországi faktora, Cristof Hörman állított ki. Miksa utasításai a Habsburgok diplomatájának, Rudolf későbbi főudvarmesterének Adam von Dietrichsteinnak szólnak.⁹² Dietrichstein 1564-

⁸⁶ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 337r–v.

⁸⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 51v–52r Paller más kontextusban is megjelenik hasonló forrásokban. Így 1565-ben az uralkodó a kamarán keresztül küldött utasítást 20.000 rFt kiutalására. Az összeget Rudolf trónörökös udvartartására kellett fordítani. Ebben a forrásban viszont Paller Augsburg polgármestereként szerepel, valószínűsíthető tehát, hogy Augsburg városát kötelezték arra, hogy bocsássa rendelkezésre az összeget. Ebből kifolyólag az ügylet nem sorolható Paller hitelügyletei közé. A forrás megfogalmazása sem utal arra, hogy egyébként kölcsönről lett volna szó. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 15v.

⁸⁸ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 220 r–v.

⁸⁹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 225v–226r. Egy 1565. októberi irat szerint a kamara ekkor 14.835 rFt-tal tartozott Pallernek, azonban a szöveg alapján nem tisztázott, hogy ez a hátralék milyen hitel(ek)ből maradt vissza. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 280r–v.

⁹⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 159v.

⁹¹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 96. évkör 1564. augusztus – december; 1565. f. 87v.

⁹² Dietrichsteint az ifjú Rudolf mellé rendelték, hogy felügyelje annak spanyolországi neveltetését. *William Eamon*: *Vedecké vzdelační renesančního vladaře: arcivévoda Rudolf u španělského dvora.*

ben ugyanis Rudolf mellett szolgált udvarmesterként Spanyolországban. A levelezés tartalmát összefoglalva arról értesülünk, hogy korábban Hans Jakob Fugger 40.000 rFt kölcsönre tett ígérvényt a spanyol királynak.⁹³ Az információáramlás szempontjából az ügy érdekessége, hogy Fugger Miksa udvaránál „érdeklődött”, hogy lehívták-e már az összeget a váltók alapján. Mindez azért tekinthető egyedi esetnek, mert általánosan elfogadott, hogy a korabeli vállalkozói társulások információs csatornái jobban működtek, mint az államigazgatásé. Visszatérve Paller szerepére, ő ekkor már az egyik legjelentősebb augsburgi üzletembernek számított. A Fuggerekkel vélhetően közel egy időben ő is folyósított 20.000 rFt hitelt — nagy valószínűséggel — Miksa számára. Az összesen 60.000 rFt-ból Dietrichstein-nek fel kellett vennie 40.000 rFt-ot azonnali felhasználásra, konkrétan udvari kiadások fedezésére („*auf notwendige unterhaltung unserer freundlichen geliebten sünden u fürsten*”). A fennmaradó 20.000 rFt kapcsán pedig utasították, hogy tartsa magánál az összeget, előre meg nem határozott kiadásokra („*unverwendt bis auf ferrern*”).⁹⁴

A következő években a Paller–Weis konszern hasonlóan magas szinten tartotta hitelezési tevékenységét. Egy 1573-as kamarai irat szerint Leonhard Weis és Paller egy 60.000 rFt-os kölcsönből fennmaradt, közel 20.000 rFt-os tartozás kiegyenlítését kérték az uralkodótól. Az ügy előzménye 1571-re nyúlik vissza. Már az év elejétől tárgyalások folytak Marx Fugger és társai, az uralkodó képviselői, illetve a Paller–Weis cég között egy váltóhitelről („*Wechselkredit*”). A tárgyalások azt célozták, hogy az uralkodónak a Fugger cég felé fennálló tartozását a Paller–Weis konszern vállalja át. Az ügy komplexitását mutatja, hogy a három nagy bankház mellett több kisebb pénzügyi szereplőt, így többek között a Jenisch-házat is bevonták a több lépcsőben lebonyolított megbeszélésekbe.⁹⁵ A források szerint 1571 júliusára sikerült a feleknek megegyezniük a részleteket illetően.⁹⁶

Még 1569-ben Pozsonyban egyeztek meg a Paller–Weis cég vezetői a kamarai képviselőkkel egy 30.000 rFt-os hitel folyósításáról.⁹⁷ Utóbbi kölcsönből 1574-ben még mindig fennállt egy 13.000 rFt-os hátralék. Miksa a Cseh Kamarát utasította a hátralék kifizetésére, oly módon, hogy a királyi kezelésben lévő

In: Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století. Szerk. Ivo Purš – Vladimír Karpenko. Prága 2011. 129–138.: 129.

⁹³ Hans Jakob Fugger (1516–1575) szerepe kevésbé ismert a nagy elődök, Jakob és Anton Fugger árnyékában. A céget 1525-től sikeresen vezető Anton Fugger (1493–1560) a korszak egyik meghatározó személyiségeként 1560-ban bekövetkezett haláláig állt a Fugger konszern élén. Hans Jakob az ő unokaöccse volt. Fialat éveit tanulással töltötte, viszonylag későn, 1543-tól szállt be tevékenyen a cég ügyeibe, majd 1560-tól ő vezette a céget. *Pölnitz, G. v.: Die Fugger i. m. 195.* A váltás elég kellemetlen időszakban következett be, mivel így Hans Jakobnak kellett megküzdenie a nyugati államcsődök okozta első krízishullámokkal.

⁹⁴ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 96. évkör 1564. augusztus – december; 1565. f. 219v-220r.

⁹⁵ DHA Nr. 46., 54., 57., 60., 63. Az egyik érdekes forrásrészlet szerint a tartozás rendezése, azaz kiváltása többek között azért is bírt nagy jelentőséggel, mert áttételesen hatással volt Alba németalföldi pénzügyeire. DHA 100. Nr. 54. Sajnos a forrásból nem derül ki, hogy a háttérben milyen konkrét pénzügyi kapcsolat volt a császári és a spanyol királyi pénzügyigazgatás között.

⁹⁶ DHA 104. Nr. 60.

⁹⁷ DHA 126. Nr. 82.

csehországi jövedelmekből különítsék el a hátralék összegét.⁹⁸ A forrásból nem értesülünk arról, hogy sikerült-e a hitelt a szóban forgó módon törleszteni, mindazonáltal a császári adminisztráció 1575 nyarán keltezett leveleiből már arról értesülünk, hogy a Paller–Weis céggel szembeni elmaradások egyre aggasztóbb méreteket öltenek. A pénzügyi problémák hátterében pedig a Paller–Weis hitelek elsődleges törlesztési forrásaként megjelölt („*die Tilgung der auf den Kupferhandel verwiesenen ksl. Schulden*”) besztercebányai rézkitermelés csökkentése állt.⁹⁹ 1574-ben Mathes Stainher Paller faktor jelezte, hogy 23.054 rFt tartozás továbbra is fennáll a céggel szemben, mivel a társaság nem jutott hozzá a megfelelő mennyiségben az ellentételezésként megjelölt rézhez. A törlesztés egy eddig még nem említett formája is felmerül a szövegben. A kamarai javaslat szerint 5.000 magyar forint értékben Pozsony, Sopron és Nagyszombat városok adóját is fel kell használni a törlesztésre, a fennmaradó részhez pedig a Körmöcbányai Kamara, illetve a pozsonyi főharmincad bevételeit kell bevonni.¹⁰⁰ Az Alsó-ausztriai Kamara 1579-ben azt vetette fel, hogy a Paller–Weis céggel szembeni tartozás kiegyenlítésébe be kell vonni a pozsonyi és az óvári harmincadhivatalt, valamint a Körmöcbányai és a Selmechányai Kamarát is.

Az ügy kapcsán a hitelezési gyakorlatnak még egy fontos jelenségére figyelhetünk fel: a Paller–Weis konzorcium az udvarnak folyósított kölcsönügyleteket arra is fel tudta használni, hogy befolyásolja, azaz alacsonyban tartsa a réz kamarai felvásárlási árát is.¹⁰¹ A nagy összegű hitelekkel Paller és Weis tehát „első lépcsőben” egy jelentős bányászati koncessziót szerzett meg, azaz a Paller–Weis cég a hitelösszegek és a kamatok erejéig vihetett ki rezet vámmentesen. A rézkitermelésre és kivitelre 1568 és 1589 között felvett összegek meghaladták a 800.000 rFt-ot, s éves szinten közel 40.000 rFt bevételt hoztak a kamarának.¹⁰² A cég a későbbiekben már arra használta fel az ily módon megszerzett gazdasági pozícióikat, hogy a felvásárlási árát kedvezően alakítsa. Ez utóbbi lépéssel tulajdonképpen a bányászati termékre jellemző általános árstruktúrát is jelentősen befolyásolták. A Baumgartner-konzszern ún. Idria-projektjénél találkozhatunk még hasonló üzleti stratégiával.¹⁰³ Az augsburgi bankházak hiteltevékenysége és a bányászati koncessziók közötti összefüggések általános jelenségként értelmezhetők. Ebbe illeszkedik a Paller–Weis társaság magyarországi rézkitermelési koncessziója is. További analógiaként jelentkezik, hogy mindkét cég a jelentős hiteltevékenységén keresztül gyakorolt nyomást az ud-

⁹⁸ DHA 127. Nr. 85.

⁹⁹ DHA Nr. 98. Az elmaradások nemcsak a kamatok növekedését eredményezték, hanem a teljes rézkitermelési kapacitás is veszélybe került, mivel a bányák működési költségeit is részben az augsburgi konzszern által rendelkezésre bocsátott összegekből fedezték. A rézkitermelés csökkenése közvetve az egész magyarországi hadi helyzetre befolyással volt. Egy IIsunghoz címzett levélben Miksa arról panaszkodik, hogy a bányászok elvándorolnak Erdélybe, összességében pedig a bevételek kiesése áttételesen a teljes magyarországi katonaság fenntartását veszélyezteti. DHA Nr. 100.

¹⁰⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 127. évkör 1574–1575. f. 251r–v

¹⁰¹ DHA 172. Nr. 139.

¹⁰² Kenyeres I.: A magyarországi réz i. m. 218.

¹⁰³ Tózsza-Rigó A.: A dunai térség i. m. 82–85.

varra annak érdekében, hogy számára kedvezően befolyásolja az állami koncesszióban kitermelt érc értékesítési piacát.

Röviden kitérek még a Ferdinánd által felvett hiteleknek az államháztartásra gyakorolt hosszú távú hatásaira. Peter Rauscher megfogalmazásában I. Ferdinánd uralkodásának pénzügyi mérlege „katasztrófális” volt. Ez számadatokra lefordítva úgy fejezhető ki, hogy Ferdinánd halálakor mintegy 12.300.000 rFt adósságot hagyott utódaira. Ennek mintegy 1/3-ára fedezetként ausztriai uradalmakat és bevételeket zálogosítottak el, szintén kb. egyharmad az örökös tartományokra szállt, Miksa és fivérei, II. Ferdinánd és II. Károly főherceg számára a leginkább problematikus a fennmaradó, fedezet nélküli mintegy 3.900.000 rFt-os tartozás volt.¹⁰⁴ Bár a fenti esetekben (hitel-hosszabbítás, új hitelek sürgetése, stb.) is gyakran szembesülhettünk azzal, hogy a folyamatos és égető pénzügyi szükségletek miatt mennyire ki volt szolgáltatva az udvar a hitelszférának, és I. Ferdinánd, valamint II. Miksa uralkodása alatt is minden bizonnyal többször előfordult, hogy a katasztrófa szélére sodródott a Habsburg államháztartás, mindazonáltal a korszak jelentős teljesítményeként kell értékelnünk, hogy ellentétben számos nyugat-európai hatalmi központtal, a fent részletezett körülmények között is sikerült elkerülni az államcsődöt.

Az itt vizsgált augsburgi üzleti kör hiteltevékenységéről tájékoztató információk (hitelek értéke, a folyósítás folyamatossága, az udvar hiteligényére vonatkozó adatok, stb.) jól érzékeltetik, hogy az államnak juttatott folyamatos hitelforgalom létérdeke volt az állami adminisztrációnak, s a teljes Habsburg államkonglomerátum fennmaradása függött tőle. Ugyanakkor az állami koncessziók, illetve a hitelek fejében biztosított különböző gazdasági jogosultságok kiválóan illeszkedtek a kora újkori vállalkozói társaságok általános üzleti profiljába. A 15–16. század fordulójától a 17. század első évtizedeiig általánosan jellemző befektetési modellt leegyszerűsítve úgy vázolhatjuk, hogy a korábbi generációk idején döntően kereskedelemből felhalmozott tőkét felhasználva, a vállalkozói társaságok egyszerre több üzleti szférában is igyekeztek kihasználni az államtól kapott különböző gazdasági jogosítványokat. Jellemzően ilyenként említhetjük az inter- és transzregionális kereskedelmet (vámkedvezmények, vámhelyek elzálogosítása), a bányászatot (kitermelési jogosítványok, ármanipulációk). A hitelforgalomnak abból a szempontból is kiemelt jelentősége volt, hogy ezek a cégek a megfelelő tőkekoncentráció biztosításához maguk is hitelfelvevőkké váltak, ezáltal a hitelforgalomra alapozott üzleti hálózatban kétféle minőségben is jelen voltak.

¹⁰⁴ Rauscher, P.: Zwischen Ständen i. m. 198–201.

Példa a hálózatok dinamikájára: a 16. századi európai üzleti hálózatok megrázkódtatása

Végezetül röviden szeretném még bemutatni, hogy milyen lehetőségek rejlenek a témát illetően a történeti hálózat kutatásban. Az említett módszertani megközelítéssel szemben az egyik legfontosabb elvárás, hogy a network-elemzést olyan módszertani keretként alkalmazzuk, amely valós többleteredményekkel járul hozzá a klasszikus történeti vizsgálatokhoz. Az üzleti hálózatok kutatásánál többek között elemezhető az ún. hálózati dinamika. Ebben a tekintetben leegyszerűsítve négy fő fázis vizsgálható. A hálózatok létrejötte, a network működési mechanizmusa, a hálózatok megrázkódtatásai, majd újrarendeződésük, végül a hálózatok felbomlása.¹⁰⁵ Az üzleti hálózatokat a társadalmi hálózatok egy speciális fajtájaként értelmezhetjük. Az üzleti hálózatok létrejötte tehát egy komplex társadalmi térben mozog. Ennek tekintetében a hálózati kapcsolat létrejötte igen nehezen vizsgálható, hiszen nagyon kevés az esélye annak, hogy fennmaradtak olyan források, amelyben az üzleti érdekek mentén létesült társadalmi kapcsolat (például egy házasság), létrejöttékor egyértelműen megfogalmazták a kapcsolatot megteremtő személyek, vagy családok, hogy milyen konkrét üzleti kapcsolat létrehozásához, vagy megerősítéséhez járult hozzá a társadalmi kontaktus létrejötte. Az üzleti network működési mechanizmusa jól érzékeltethető a faktori hálózaton keresztül. Érdekes módon a hálózatok megrázkódtatásáról sok esetben jobb forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint a „mindennapi” működésről. Pontosabban fogalmazva ezek a forráscsoportok időben jóval koncentráltabban jelennek meg. Nevezetesen egy cég csődjéről, sőt már a csődközeli helyzetről is számos olyan forráscsoport maradt fenn, amelyekből viszonylag részletesen kimutathatók, hogy milyen módon hatottak a hálózat egyes pontjaira, azaz a cégekre a krízis-hullámok. A kora újkori európai üzleti hálózat felbomlásáról a jelentős megrázkódtatások ellenére sem beszélhetünk, inkább jellegükben alakultak át a globalizálódó gazdasági rendszer üzleti hálózatai. Mindennek tekintetében a tanulmány utolsó részeként a vizsgált network krízis-jelenségeibe nyújtok röviden betekintést. A rövid elemzés létjogosultságát az a tény adja, hogy az európai üzleti hálózatokat a 16. század második felében alapjaiban megrázó krízis-hullámok éppen az állami szféra és az üzleti élet szerteágazó összefonódásaiból adódtak.

A kora újkori vállalkozói társaságok között létesült üzleti hálózatra leginkább az ún. *skálafüggetlen hálózati modell* alkalmazható. Ennek legfőbb jellegzetessége röviden úgy írható le, hogy a rendszer működése a középponti funkciójú elemekre épül. A kora újkori üzleti hálózatok esetében az ilyen középpontokhoz köthető a legnagyobb tőkekoncentráció, illetve a legnagyobb értékű hitelkibocsátás. Ebből kifolyólag fontos feltárni a középpontok köré felépíthető alhálózatokat. A fent említett hálózati modell további sajátossága, hogy a rendszer összeomlása nagyban függ attól, hogy a hálózatot ért megrázkódtatás során hány középpont esik ki a rendszerből. Az utóbbi hálózati funkciót betöltő

¹⁰⁵ A fenti négy fő fázis egyfajta szubjektív leegyszerűsítés eredménye. Ezeket a vizsgálati fázisokat természetesen tovább lehet szakaszolni, vagy ki is lehet bővíteni.

cégek szerepe furcsa módon éppen a krízisjelenségek vizsgálatával érzékeltethető a legjobban. Másként a kora újkor első nagy válsága jól mérhető az üzleti hálózatot ért megrázkódtatásokon keresztül. A krízis első szakaszának leglátványosabb és ugyanakkor a teljes rendszerre nézve legnagyobb megrázkódtatást okozó eseménysora a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása volt. A fizetési képtelenség bejelentésére különböző módon került sor. Egyik jellemző példaként a legjelentősebb hitelfelvevő, a spanyol udvar eljárására térnék ki röviden. Tekintettel az államháztartás helyzetére, II. Fülöp 1557 júniusában bejelentette, hogy a hitelezők kifizetését járadéklevelekbe (*Juros*), tulajdonképpen 5%-os kamatozású hosszú lejáratú államkötvényekbe helyezi át, azaz gyakorlatilag egyoldalúan leírták a fennálló — magasabb kamatozású — követeléseket.¹⁰⁶ A korona így szabadult meg egyre szorító kamatkötelezettségeitől.

A 16. századi nyugati államcsődök által előidézett krízis-hullámok több mint fél évszázadon át húzódtak.¹⁰⁷ A 16. század második felében kibontakozó válság idején a középponti szerepet betöltő cégek kiesése magával rántott számos hasonló profilú társaságot. A láncreakció legfőbb gazdasági oka az volt, hogy amikor egy jelentős társaság csődbe ment, az hatással volt azoknak a tőkeállományára, akik hiteleztek ennek a társaságnak.

A fent említett makroökonómiai szint bemutatása elképzelhetetlen az állami központoknak, mint az egyes térségek legnagyobb hitelfelvevőinek beiktatása nélkül. Amennyiben ezt a skálafüggetlen modellre próbálnánk „lefordítani”, abban az esetben az állami központokat úgy definiálhatjuk, mint a hitelforgalomra épülő makroökonómiai hálózatok legfontosabb középpontjait. A helyzet érdekessége abban áll, hogy ezek a középpontok — a hitelforgalomra épülő hálózatok kapcsolati irányultságát tekintve — „egyoldalú” szerepben tűnnek

¹⁰⁶ *Mauricio Drelichman – Hans-Joachim Voth: The Sustainable Depts of Philip II. A Reconstruction of Castile’s Fiscal Position, 1566–1596. The Journal of Economic History. 70. (2010) 818–819.*

¹⁰⁷ A fenti jelenségsorozat első fázisa 1557–1560 közé esik. Ezekben az években rövid időn belül a spanyol, a francia és a portugál uralkodó jelentett be fizetési képtelenséget. DHA 17. Az általános krízis éreztette hatását a teljes Mediterráneumban. Az észak-itáliai gazdasági központokban a századfordulótól egyre erősödő demográfiai krízissel párosultak a gazdasági nehézségek. *Paola Lanaro: Periferie senza centro. Reti fieristiche nello spazio geografico della Terraferma Veneta in età moderna. In: La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400–1700). Szerk. Paola Lanaro. Venezia 2003. 21–51. 37–38.* A térség városaiban a 17. század első felében már jelentős finanszírozási problémák léptek fel. A vezető gazdasági hatalom, Velence államháztartási egyenlege az 1610-es évek végétől ingott meg erőteljesen. Az 1587-ben az elsődlegesen a velencei államháztartási egyensúly megőrzésére létrehozott *Banco della piazza di Rialto* változatos formában (kölcsonök, államkötvények, életjáradék, lottójáték, stb.) egyre jelentősebb magántőkét próbált bevonni, de így sem tudta áthidalni a permanens hiányt: 1666-ra már 3,5 millió dukát volt az adriai állam felhalmozott adósságállománya. *Luciano Pezzolo: The Venetian Government Debt, 1350–1650. In: Urba Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th–18th Centuries). Szerk. M. Boone – K. Davids – P. Janssens. Turnhout 2003. 61–74. idézett hely: 63–64., 68.* A közép-európai gazdasági rendszerben jelentős szerepet játszó centrumok közül a 17. század első feléig csak Bergamo tudta több-kevesebb sikerrel áthidalni a nehézségeket és megőrizni gazdasági erejét. *Lanaro, P.: Periferie i. m. 38.*

fel. Nevezetesen az esetek nagy többségében hitelfelvevőként jelennek meg és hitel kibocsátóként nem vagy csak nagyon ritkán értelmezhetők.

Áttételesen a Paller–Weis–Manlich üzleti kör hiteltevékenységén keresztül is érzékelhető, hogy mit jelentett a fent említett hálózati szisztéma működőképessége szempontjából a középponti funkciójú cégek szerepe. Ezeknek a cégeknek, illetve a körjük felépíthető alhálózat pontjainak jelentős üzleti kapcsolataik voltak a nyugati, főként a spanyol udvarral. Mindennek tekintetében figyelemre méltó, hogy a vizsgált cégek hiteltevékenysége az ötvenes-hatvanas években nem csökkent, hanem nominálisan — és nagy valószínűség szerint piaci részesedés terén is — növekedett, holott ennek éppen az ellenkezőjét váránk a spanyol államcsőd okozta veszteségek miatt. Az üzleti hálózatban tapasztalható első jelentősebb csődhullám tehát nem közvetlenül az állami hitelek bedőlése miatt következett be, hanem bizonyos „fáziskéséssel” az első középponti funkciójú hálózati elemek, azaz a legnagyobb állami és üzleti hiteleket kibocsátó cégek kiesése után. A kapcsolatrendszer itt a szerint építhető fel, hogy mely cégeknek volt kontaktusuk a fent említett üzleti körrel. Ebbe az alhálózatba sorolható többek között a Fugger és a Welser konzern, a Grimmel–Neidhart–Seiler konzorcium, az Imhofok, a Haug–Link társaság, stb. Mindannak ellenére, hogy ezeknek a cégeknek igen jelentős veszteséget okozott a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása, a vizsgált üzleti körben csak a hetvenes években indult meg egy olyan csődhullám, amely már a legtöbb társaságot érintette. Többek között a Neidhart–Seiler–Grimmel társaság, valamint a Manlich konzern sorsa hozható fel példaként. A források szerint Hieronimus Seiler fő tevékenységi területe a lyoni vásár volt, illetve a francia királlyal is kapcsolatban volt és adóssága éppen ebből a kapcsolatból származott.¹⁰⁸ Seiler később annak köszönhetette a csődöt, hogy túlzottan a francia kapcsolataira alapozott. A Neidhartok elsősorban a németalföldi és a francia térségben bonyolítottak nagy volumenű hitelügyleteket. A Neidhart–Seiler–Grimmel társaság pénzügyi adatai szerint 1557–1560-ban már a Manlich cégnél is sokasodtak az állami tartozások miatti problémák. A cég azonban még túlélte a század közepén bekövetkező válságot. A nyugati államcsődöknél is drasztikusabb hatással volt viszont a Neidhart-házra a középponti funkciójú Manlich cég 1574-es összeomlása. A Melchior Manlichkal társuló Karl Neidhart kénytelen volt maga is csődöt jelenteni.¹⁰⁹

A nyolcvanas évek elején már a kortársak számára is mindennapi beszédtema volt az egyre gyakoribb fizetéseképtelenség. Mark Häberlein kimutatásai

¹⁰⁸ StA. Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; ill. StA. Abg. KuH L 13.

¹⁰⁹ *Christel Warnemünde: Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Freiburg, 1956. 136.* Az egész Európát behálózó üzleti hálózat komplexitásáról és a forgalomban lévő tőkemennyiségről tájékoztat, hogy a Manlich konzern a csőd előtti utolsó években mintegy 1.000.000 forinttal tartozott hitelezőinek. A helyzet visszasságát jelzi, hogy a cég anyagi javakban mintegy 750.000 forint aktívát mutatott. Ezt azonban nehéz volt mobilizálni. Mindezen felül számos uralkodó tartozott a Manlichoknak, legnagyobb összeggel a francia és a portugál udvar. Utóbbi adóssága közel 70.000 arany dukátot tett ki. Ezeket a kintlévőségeket pedig szinte lehetetlen volt „behajtani”. *Seibold, G.: Die Manlich i. m. 149–154.*

szerint 1580–1620 között ötven jelentős augsburgi cég ment tönkre. Legutolsóként a legjelentősebb: 1614-ben a Welser-ház is csődöt jelentett.¹¹⁰

A Manlich–Weis–Paller–Herbst „cégcsoportként” szubjektíve kiválasztott cégek közül a 16. századi krízis nem kegyelmezett a Manlich-háznak. Herbst cégről Konrad Herbst halála után nem tudunk. A korábbi fejezetben vizsgált üzleti körből a legérdekesebb kérdés, hogy a Paller- és a Weis-ház hogyan vészelte át a század második felében jelentkező nehézségeket, illetve hogy a 17. században milyen területen és milyen súlypontokkal folytatták tevékenységüket. Ennek vizsgálata azonban már egy új tanulmány témája lesz. A tervezett munka során kerül majd sor a korszak általános válság-tendenciáinak a vizsgálatára.

THE INTERLOCKING OF STATE AND BUSINESS IN THE EARLY MODERN
ECONOMIC SYSTEM.

New Information about the Credit Activities of the South-German Enterprising Companies

by *Tózsza-Rigó Attila*
(Summary)

The true dimensions of the lack of ready money, which decisively influenced the working features of the early modern economic system, are still hardly known. Instead of a monetary economy, it would be more justified to speak in this context about an extensive credit economy which determined all levels of the contemporary economic network. This ubiquitous phenomenon decisively influenced the relations between the early capitalist societies as the dominant form of contemporary enterprise, and the early modern state. An outstanding role in this economic network was played by the contact maintained by the South German banks with the Habsburg court, a relationship based on the granting of credit and the exploitation of profits accruing therefrom.

The present paper highlights outstanding credit operations which can be treated as typical cases of the network linking the Habsburg administration and the contemporary sphere of credit. The main focus is put on the Weis and Manlich Houses, and on the business circle dominated by the houses of Paller–Weis and Paller–Herbst, with some of the affairs of the Fugger and Welser companies being given additional emphasis. Finally, the credit operations of such important companies such as the Haug–Langenauer–Link Association, the Grimmel–Neidhart–Seiler Company, or the houses of Baumgartner, Rehlinger, and Österreicher are likewise touched upon.

¹¹⁰ *Mark Häberlein: Firmenbankrotte, Sozialbeziehungen und Konfliktlösungsmechanismen in süddeutschen Städten. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. 19. (2008: 3. sz.). 10–35. 10., 15. Valójában a Welser konszern bukása egy kb. harminc éves hanyatlási folyamat végső állomása volt. A spanyol államcsőd után igyekezett új súlypontokat találni a cég (az ibériai térségből teljesen kivonultak), azonban a hetvenes-nyolcvanas évek csődhulláma után már nem lehetett feltartóztatni a hanyatlást. Az 1580-as években már fizetési nehézségei voltak annak a cégnek, amely a század elejének még globális szinten meghatározó gazdasági tényezője volt. A Fugger cég feljegyzései szerint 1588-ban már bizonytalannak tűnt Welser-ház jövője. *Reinhard Hildebrandt: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560–1614). In: Die Welser. i. m. 275.**